

ت.آ. ایبراهیموو (شاهین)

ایراندا سیاسی جمعیتلر و تشکیلاتلارین یارانماسی
و اونلارین فعالیتی
(۱۸۵۸ - ۱۹۰۶)

کیتاب ایلک دفعه کیریل الیفباسیندا و آذربایجان علملر آکادئمییاسی طرفیندن چاپ اندلمیشدیر و

ز.ز. عبداللایف و ع.ت. آگاهی کیتابین رنداكتورلاری اولموشلار!

گیریش

ایرانین ایجتیماعی اینکیشاف سویه سیله علاقه دار اولاراق ۱۹-جو عصرین ایکنجی یاریسینادک بو اۆلکه ده حاکیم قورولوشا قارشى موباریزه اساس اعتیبارله دینی کاراکتئر داشیمیش و یا دین بایراغی آپاریلیمیشدیر. تکجه ۱۹-جو عصرین اولریندن شیعه لیکدن آپاریلیمیش شئیخی، بابی، ازلی، باهای و س. طریقترلر ایراندا حاکیم اولان شیعه لیکده و حاکیم ایجتیماعی قورولوشدا دگیشیکلیک ضروریکیتیندن مئیدانا گلیمیش، حاکیم دین، حاکیم قوه لره قارشى موباریزه نین تظاهورو اولموشدور.

۱۹-جو عصرین ایکنجی یاریسیندان سونرا یارادیلیمیش بیر چوخ سیاسی تشکیلاتلار، جمعیتلر دینی طریقترلردن تامامیله فرقلی اولاراق، ایرانین اوروپا یولو ایله (کاپیتالیزم یولو ایله) اینکیشاف ائتمه سی و ایران ایستیقلالی نین قورونماسی اوغروندا فعالیت گؤسترمیشلر. لاکین همین تشکیلاتلار و جمعیتلرین اؤزو ده دینی شوعارلاردان و دینی آسلیلیقدان تامامیله آزاد حرکت ائده بیلیمیشلر. اولنار چوخ واخت موترقی روحانیلرین، دین خادم لری نین گوجوندن، نوفوذوندان ایستیفاده مقصدیله دینه اوغون حرکت ائتمگه مجبور اولموشلار. شوبه سیز، بو دا ایرانین ایجتیماعی، ایقتیصادی و سیاسی گئرلیگیندن، اۆلکه ده حؤکم سورن ساوادسیزلیقدان، اهالی نین دینی خورافات تاثیرنه قاپیلما سیندان ایرلی گلیردی. بو دؤورده اوروپادا علم، صنایع، تکنیک ساحه لرینده بؤیوک ایشلر گؤرولدو بو حالدا، ایرانین ایقتیصادی اینکیشافی، ایران خالق لاری نین اوپانماسی، اولنارین ایجتیماعی و سیاسی حیاتا قوشولماسی قارشیسیندا چوخ بؤیوک مانعهلر دایانیردی: اوزون عصرلردن بری ایراندا حؤکم سورن فنوال قورولوشو، اونون مطلقیت اوصولی-ایداره سی هر هانسی بیر یئنیلگی غدار دوشمنی ایدی. خالقین اوپانماسیندان، اونون سیاسی، ایجتیماعی موباریزه شوغورونو مالیک اولماسیندان دهشتلنن مطلقیت اوروپا یئنیلکیرنه رغبت بسله یین، اۆلکه ده ماعاریف، مدنیتین اینکیشاف ائتدیریلمه سی اوچون چالیشماق ایسته یین هر هانسی بیر موترقی شخصین و یا جمعیتین فعالیتنه قطعین ایمکان وترمک ایسته میردی. اۆلکه ده حؤکم سورن ساوادسیزلیق، جهالت، خورافات روحانیلرین سیلاحی اولان دینی احکاملارین و شریعتین حاکیم موقوفت توتماسی اوچون الوثریشلی شرایط یارادیردی. اوزون عصرلردن بری روحانیلر ایران فنوال قورولوشونون آپرلماز حیصه سی کیمی خالقی ایستیمار ائدیردی. ایرانین گؤرکملی عالیمه لریندن سید احمد کسروی مشروطه اینقیلابیندان اولکی ایراندا روحانیلرین توندوغو موقوفعدن بحث ائدرکن یازیر: «او زامان ایراندا بیر دؤولت وار ایدی، بیر ده شریعت، داها آچیق دئمه لیم، بیر طرفده نصرالدین شاه دؤولت آدی ایله حؤکمرانلیق ائدیر، دیگر طرفده موللار شریعت نامینا حؤکم سوروردولر. بو ایکی قوه اراسیندا دایم گیزلی و آچیق توقوشمالار گاندریدی. موللار اوستون گلیدکه، اونو شریعتین ترقیسی آدلاندریردیلار. کوتله لر ده شریعتین قووتلنمه سیندن باشقا بیر شئی ایسته میردی و بیلمیردی...»(۱).

حاکیمیتدن آرتیق پای الماق، اوغروندا روحانیلرله مطلقیت اراسیندا دایم داوام ائدن آچیق و گیزلی توقوشمالار باخما یاراق، اولنارین هر ایکسی اۆلکه اهالیسینی، خصوصیله زحمتکنش کوتله لری سویماقدا، غارت ائتمکده عئینی مقصد داشی ییر، لاکین همین مقصدی حیاتا کئچیرمکده آیری آیری واسیطه لردن ایستیفاده ائدیردیلر. فنودالار مطلقیتین اینده اولان سیلاحی دستهلردن، اینظیباطی اورقانلاردان، شریعت باشچیلاری ایسه اوزون عصرلردن بری اۆلکه ده یایلمیش خورافاتدان، جهالتدن و س. ایستیفاده ائده رک، خالق اوزرینده تام اؤزباشینا لبقلا حاکیمیت ائدیردیلر. بعضی حاللاردا کوتله لر طرفیندن ناراضیلیق، موخالیفت و موغین بیر موقومیت گؤستریلدیکده، هر ایکی مورتجع حاکیم قوه بیرلشه رک، هم سیلاحی دستهلرین، اینظیباطی اورقانلارین، هم ده شریعت احکاملاری نین امانسیز ضربه لری آلتیندا کچیک بیر حرکتی بئله بوغوب داغیدیردیلار.

ایرانین اینکیشافینا قارشى موهوم مانعلردن بری ده خاریجی دؤولتلرین ایراندا آپاردیق لاری موستملیکه چیلیک سیاستی ایدی. ۱۹-جو عصرین ایکنجی یاریسیندا، ۲۰-جی عصرین اوللرینده اینگیلیس موستملیکه چیلرله چار حؤکومتی اراسیندا، داوام ائدن رقابتین و ضیدیتین ان کسگین نقطه لریندن بری ایران ایدی. اینگیلتره و چار دؤولتلری ایرانلا باغلادیق لاری غئیربرابر موقویلرله و آدیقلاری موختلیف ایمتیازلارلا بو اۆلکه نی سیاسی و ایقتیصادی جهتدن ایفلاسا اوغراداراق، یاریم موستملیکه یه چئویرمیش، نهایت، ۱۹۰۷-جی ایل اؤز آرالاریندا باغلادیق لاری سازیش اساسیندا ایرانی اراضی جهتدن ده رسمن «نوفوذ دایره لرینه» بؤلوشدورموشدولر. اینگیلتره و چار حؤکومتلری نین آپاردیق لاری موستملیکه چیلیک سیاستی ایرانی شرقین گئری قالمیش اۆلکه لری سیراسینا داخل ائتمیشدی. لاکین ایراندا بیزیم بحث ائتدیگیمیز دؤورده موجود اولان حؤکومت دایره لری چوروموش فنوال قورولوشونون، اونون باشیندا دوران کچیک بیر اقلیتین منافعینی، حاکیمیتینی قورویوب ساخلاماق مقصدینه اوغون تشکیل ائدیلمیشدی.

۱۸۵۸-جی ایله دک شاه حؤکومتی تکجه بیر نفر باش ناظیر (صدر اعظم) واسیطه سیله ایداره ائدیردی، ناظیرلیک سویه سینده اولان باشقا موهوم ایداره لر باش ناظیرین دفترخاناسینا داخل ایدی. میرزه آغاخان نوری باش ناظیرلیکدن کنار ائدیلدیکدن سونرا نصرالدین شاه دؤولت ایشلرینی ایداره ائتمک اوچون داخیلی ایشلر، خاریجی ایشلر، مالیگه، قوشون، عدلیگه، اوقاف (۲) و تقاعد ناظیرلیکلریندن عیبارت ۱۶۱ ناظیرلیک تشکیل ائتدی (۳). اهالی نین ضروری احتیاجلارینی تامین، ائده بیلن هئج بیر ناظیرلیک یوخ ایدی. اۆلکه نین اساس ایقتیصادی حیات

منبعینی تشکیل ائدن کند تصروفاتی اوچون ناظیرلیک تشکیل ائدلمه میشدی. بو موهوم و حیاتی ساحه نین اینکیشاف ائدیلمه سی اوچون حتا کیچیک بیر ایداره بئله یارادیلما میشدی.

اۆلکه ده فابریک-زاود صنایعسی، داغ-معدن ایشلری ساحه سینده ایش آپاریلمیردی، اونا گۆره مووافق ناظیرلیک و ایداره بئله یوخ ایدی. میرزه تاغی خان امیر کییرین باش ناظیرلیگی دؤورونده (۱۸۴۸-۱۸۵۱) یارانمیش و یا اساسی قوبولموش بعضی کیچیک فابریک، زاودلار (۴) ایرانی اؤزلی نین ساتیش بازارینا چئویرمک سیاستی آپاران کاپیتالیست دؤولتلرین ماللاری ایله رقابت ائده بیلمه ییب، اورتادان گئدیر، حتا صنعتکارلیق اعمالاتخانا لاری دا ایفلاسا اوغراباراق تدریجله داغیلیردی.

مطلقیت دؤولت سیستمینده تجارت ناظیرلیگی ده یوخ ایدی. اۆلکه نین داخلی و خارجی تجارتینه هئج بیر اورقان طرفیندن نظارت ائدیلمیر و بو موهوم ساحه اصلینده اؤزباشینا بوراخیل میشدی. خارجی تجارت ساحه سینده اۆلکه نین ایدخالاتی اونون ایخراجاتینا اوستون گله رک، خارجی لری خئیرینه قورتا یردی. بیر سؤزله، اۆلکه نین تجارت و صنایعسی کند تصروفاتی ساحه سی کیمی ضعیف و پوزغون ایدی.

۱۹-جو عصرین ۹۰-جی ایللریندن مؤوجود ناظیرلیکلره تجارت ناظیرلیگی ده علاوه ائدیلمیشدی. لاکین بو ناظیرلیک اۆلکه نین داخلی و خارجی تجارتین اینکیشافی اوچون عملی و موثبت ایش گۆرمه میشدیر. ۱۸۸۳-جو ایله تجارت ناظیرلیگی وظیفه سینه تعین ائدیلمیش عاباس میرزه ملک آرا همین ناظیرلیگین ماهیتینی ایضاح ائده رک، آچیقجا اعتراف ائدیردی کی، تجارت ناظیرلیگی یالنیز تاجیرلرین شیکایتلرینه باخماق، اونلارا بورجولو فالانلاردان پولو ییغماقلا مشغول اولوردو. ناظیرلیک واسیطه سیله اؤدنیلن بورجلارین مبلغیندن ۶ فیاض ناظیرلیگه وئریلیردی، بو دا ناظیرلیگین گلیر منبعی ایدی. تجارت ناظیرلیگین عمل دایره سی تهران شهریندن کنارا چیخا بیل میردی و بورانین اؤزونده ده سارای آداملاری ناظیرلیگین ایشلرینه موداخیله ائدیردیلر (۵).

اۆلکه نین آبادلیغی اوچون ضروری اولان دمیر و شوسا یوللاری نین اولماماسی نتیجه سینده مرکزله ویلایتلر آراسیندا، ویلایتلرله رایونلار آراسیندا علاقه چوخ ضعیف و یارتماز ایدی. مثلن، دؤولت سیستمینده نه اینکی یول ایشینه باخان آیریجا ایداره یوخ ایدی، عومومیتله حاکیم صینیفلر یول چکیلیشی و اونلارا نظارت مساله سی ایله مشغول اولموردو.

ایران خالقلاری نین آجینا قلی وضعیتینی، کؤهنه قورولوشون، مطلقیت اوصولی-ایداره سی نین یارامازلیغی نین داها قاباریق تظاهورو صحیه ناظیرلیگی نین اولماماسیندا دا اؤزونو گؤستیردی. اهالی نین ساغلاملیغی نین قوروماق، دهشتلی یولوخوچو خسته لیکلرین قارشیسینی آماق اوچون هئج بیر طبیی موسسیسه یوخ ایدی. تهلوکه لی یولوخوچو خسته لیکلر (ویا، تاعون) مینلرله، اون مینلرله اهالی نی قیریپ اورتادان آپا یردی (۶).

ایران اهالی سی نین ان ضروری احتیاجلاریندان معاریف، تعلیم-تربیه ایشلری اوچون ده هئج بیر ایداره یوخ ایدی. معاریفی، مدنیتی یایماق، مکتبلر، علم اوچاقلاری تاسیس ائتمک اوچون دؤولت طرفیندن هئج بیر وسیط وئریلمیردی. ۱۸۵۱-جی ایله باش ناظیر میرزه تاغی خان امیر کبیر طرفیندن تهراندان تاسیس ائدیلمیش دارولفونوندا باشقا اۆلکه نین هئج بیر یئرینده یئنی اوصولا تدریس ائدن مکتب یوخ ایدی. مؤوجود اولان بوتون مکتبلر روحانیلره مخصوص ایدی. بو ساحه ده ستاتستیکا معلوماتی نین اولماماسینا باخما یاراق، بوتون اهالی ایچری سینده ساوادلیلارین آنجاق ۲-۳ فیاض تشکیل ائدیگینی قئید ائتمک اولار. بونلارین دا بؤیوک اکثریتینی روحانیلر، دینی مکتب طلبه لری تشکیل ائدیردیلر.

اۆلکه نین و اهالی نین احتیاجلاری اوچون ضروری اولان حاضرلیقلارین، ایداره لرین و موسیسه لرین یارادیلما سی اوزینده سارایدا ۲۰-دن آرتیق ناظیرلیک و ایداره تشکیل ائدیلمیشدی کی، بونلارین دا چوخو شخص شاه و اونون یاخین آداملارینا قوللوق ائدیردی. مثلن، اوو ایداره سی، اوو قوشلاری ایداره سی، سارای نقلیات وسیطی ناظیرلیگی، خلوت ناظیرلیگی، حرم و خاجه لر ایداره سی، کنشیکچیلر ایداره سی و س... (۷) همین قورولوش اۆلکه نین موهوم ویلایتلرینده عئینله و یا بیر قدر فرقلی اولاراق گئنترالقوبئرنا تورلار اوچون ده تشکیل ائدیلمیردی.

اۆلکه نین بوتون حقوق و جزا ایشلرینده روحانیلرین بؤیوک نوفوذو واردی. عدلیه ناظیرلیگی روحانیلرین حؤکمه لرینی، گؤستریشلرینی ایجرا ائدیردی. اۆلکه ده مؤوجود اولان وقف املاکی اساس اعتباریله روحانیلرین ایختیاریندا اولدوغونا گۆره مطلقیتین دؤولت قورولوشوندا وقف ناظیرلیگی ده مضمونسوز بیر ایداره ایدی. ایران تاریخچیلریندن حبیب اوللاه موختاری روحانیلردن بحث ائده رک گؤستیر کی، کوتله لرین دیندارلیغیندان، جهالتیندن ایستیفاده ائدن مورجع روحانیلر اؤزلی نین وارلاماسی و طنطنه لی یاشاماسی اوچون اهالی نی غارت ائتمکده هئج بیر غدار حؤکومت باشچیسیندان و یا فتوادان گئری قالمازلار. خالقین مالینا، جانینا قصد ائدن مورجع روحانی نین عمللرینه مانعچیلیک نییتینده اولان هر بیر کس کافیر، بابی آدلاندیریلاراق، عاوام کوتله نین و یا حؤکومت مامورلاری نین ایله محو ائدیلمیردی. بعضی حاللاردا همین کافیر و یا بابی نین حیاتی نین روحانی نین بیلاواسیطه اؤز ایله سون قوبولاردی (۸).

مطلقیت قورولوشونون بوتون آغیرلیغی اهالی نین، خصوصو ایله زحمتکنش کوتله لرین غارتی حسابینا توپلانان وئرگیلرله تامین ائدیلمیردی. حؤکومتین اساس گلیر منبعینی کندیلردن، شهر زحمتکنش لریندن موختلیف آدلارلا

توپلانان وئرگیلر، جرمه‌لر و گؤمروک گلیرلرې تشکیل ائدیردی. حؤکومت مالییه ناظیرلیگی واسیطه‌سیله بوتون اۆلکه‌دن وئرگی توپلاماق ایمکانینا مالیک دئییلدی. وئرگی توپلاماق اختیارى ایالت و ویلايت حؤکمدارلارینا وئرلمیشدی. حؤکمدارلیق وظیفه‌لری ده هر ایل سارای طرفیندن بؤیوک روشوت موقابیلینده ساتیلیردی. حؤکمدارلار سارایا چاتاجاق رسمی مبلغی، دؤولتین دیگر دایره‌لرینه وئرجهکلری روشوتلری، اؤلرین بؤیوک جاری خرحلرینی، گله‌جک احتیاطلارینی نظره آلاق، حؤکومتین «رسمی» وئرگی مبلغیندن ۲-۳ قات آرتیق وئرگی توپلایلیردی. عبداللاه مستوفی یازیر: «شاه هر بیر ویلايت اوچون موعین قدر مبلغ روشوت تعین ائتمیشدی. بو مبلغ حؤکمدارلار طرفیندن قاباقچادان اؤدنیلمه‌لی ایدی، مثلن فارس، خوراسان ایالتلرینین هر بیرى ایلده ۲۰۰ مین تومن (۹) سارایا روشوت وئرمه‌لی ایدی» (۱۰). اونا گؤره ده هر بیر حؤکمدار اؤز ایسته‌دیگی کیمی وئرگی توپلایلیردی.

بوتون اۆلکه‌نى ناراضیلیق بوروموشدو. شاه و اونون اطرافینداکیلار خالقین شیکایتینه و اعتبارضینا اعتینا ائتمیردی. فنودالارین، مولکدارلارین دؤولتمز ایستیماری نتیجه‌سینده وار- یوخدان چیخان کندیلر شهرلره آخراق، یوخسوللار و ایشسیزلر اوردوسونا قوشولوردولار. اولاردان بیر چوخو اۆلکه‌نى ترک ائدیپ، ایش آردینجا قونشو اۆلکه‌لره گئتمگه مجبور اولوردولار. چونکی ایراندا هله یوز مینلره ایشچی قوه‌سینه احتیاجی اولان صنایع یوخ ایدی.

بیر طرفده سعیا کچیک بیر دسته اولان حاکیم صنیفلر و طبقه‌لر (فنودالار، مولکدارلار، کومپرادور بورژوازی، آیری روحانیلر، سارای، دؤولت نوماینده‌لری و اولارلا منسوب اولان دیگر ایجتیماعی طوفئیلر)، دیگر طرفده میلیونلار کندیلر، فهله‌لر، صنعتکارلار، کند و شهر یوخسوللاری، خیردا و اورتا بورژوا طبقه‌لری و س. دایانیردی. بیرینجیلر اۆلکه‌نین و خالقین اوزرینده مطلق اختیارا و اؤزباشینالیغا مالیک ایدیلر. میلیونلار اهلینی تشکیل ائدن ایکنجی دسته‌نین پایي هر جور ایجتیماعی، سیاسی حوقوقدان محروم اولماق، غارت اولماق، ساوادسیزلیق، خسته‌لیک، آحلیق و سعیر بدختلیکلردن عیبارت ایدی. بئله بیر قورولوشدا حؤکم سورن یوزغونلوق، ساتقینلیق و روشوتخورلوق ایمپریالیست دؤولتلرین موستملیکه سیاستی‌نین حیاتا کئچیریلمه‌سینه الوئریشلی ایمکان و شرایط یاراتمیشدی.

ایرانین ایجتیماعی حیات تاریخی‌نین بئله گرگین و دهشتلی دؤورونده، ظولمه و حوقوقسوزلوقا قارشى ان کچیک بیر اعتراض امانسیزجاسینا بوغولوغو شرایطده بیر سیرا وطنپرور و موباریز ضیالیلار اۆلکه‌نین و اهالی‌نین نیجاتی اوچون یئگانه چاره یولونو خالق کوتله‌لرینی اویاتماقدا، اولارای ایجتیماعی، سیاسی موباریزه‌یه جلب ائتمکله چوروموش فتوال قورولوشونو. بیخماقدا، اونون یئرینده دؤورون شرایطینه اوغون دموکراتیک قورولوش یاراتماقدا گؤروردولر. بو اثر ده همین موترقی و موباریز ضیالیلار طرفیندن ۱۸۵۸-جی ایلده ایلك سیاسی، گیزلی جمعیتین یارادیلماسیندان باشلایاراق مشروطه اینقیلابی‌نین ایلك مرحله‌سینه‌دک احاطه اولان مودته ایرانین سیاسی جمعیتلری و تشکیلاتلاری‌نین مئیدانا چیخماسی و فعالیتی تاریخی‌نین ایشیقلاندیریلماسی وظیفه‌سى قارشیا قویولموشدور.

ایرانین ایلك سیاسی گیزلی جمعیتی آریستوکرات ضیالیلار طرفیندن تشکیل ائدیلمیشدی. ایلك فعالیتی دؤورونده لیبرال ایصلاحات، نورمال مطلقیت طلباتی ایله مئیدانا چیخمیش بو جمعیت داخلی و خارجی ضیدت‌لرین کسگینلشمه‌سى، کوتله‌لرین تدریجیه اویانماسی ایله علاقه‌دار اولاراق گئت- گنده اؤز طلباتینی آرتیرمیش، فنودالیزم، خارجی کاپیتالیزمه قارشى خالق موباریزه‌سینی تشکیل ائتمگه سعی گؤستمیشدی. سونرا یارانمیش دیگر جمعیتلر و تشکیلاتلار ایجتیماعی حیاتین اینکشافی، موهوم تاریخی حادثه‌لرین تاثیرى ایله علاقه‌دار اولاراق اؤز موباریزه‌لرینده داها ایلرلیه‌رک، اینقیلابی تشکیلات سوییه‌سینه، ۱۹۰۵-۱۹۱۱-جی ایللرین اینقیلابینی حاضرلایان و اونا ایستقامت وئرن سیاسی اورقانلار سوییه‌سینه یوکسلمیشلر.

۱۸۵۸-جی ایلدن ۱۹۰۶-جی ایلده‌ک ایراندا سیاسی جمعیتلرین، تشکیلاتلارین یارانماسی و فعالیتی تاریخی ایشیقلاندیرماق مقصدیه اثر ۳ فصیله بؤلونور.

قئید ائتمک لازیمدیر کی، بو مؤوضوع خصوصى اولاراق ایندییه قدر تدقیق ائدیلمه‌میشدی. سیاسی جمعیتلر، تشکیلاتلار گیزلی شرایطده یاراندیغی و گیزلی فعالیت گؤستردیگینه گؤره، اؤزلریندن سونرایا یازیلی معلومات، سند، ماتریال ساخلامااق ایمکانینا مالیک اولمامیشلار. لاکین همین دؤورون ایجتیماعی، ایقتیصادی، سیاسی حادثه‌لرینه عاید موختلیف اثرلرده همین جمعیتلرین و تشکیلاتلارین بعضیلری حاقیندا موعین معلومات تصادوف اولونور. بو اثرین حاضرلانماسیندا بیلاواسیطه سیاسی جمعیتلرین، تشکیلاتلارین یارادیلماسیندا و فعالیتینده شخص ایشتیراک ائدن ایجتیماعی خادمه‌لرین و مولیفلرین اثرلریندن، یازیلاریندان منبع کیمی، لاکین موقابیسه‌لی و تنقیدی صورته ایستیفاده ائدیلمیشدی. اولاردان «آدمیت جمعیتی‌نین موسسیسی و تشکیلاتچیسى میرزه مئلکوم خانین (۱۱) و همین جمعیتین گؤرکملی عوضولریندن میرزه یوسف خان موستشاروالدؤوله‌نین اثرلریندن بعضیلری، «اتحاد اسلام» تشکیلاتی‌نین موسسیسی سئید جمال‌الدین اسدآبادی‌نین مکتوبلاری و مقاله‌لری، «اینقیلاب کومیته‌سى»‌نین تشکیلاتچیلاریندان میرزه یحیا دؤولت‌آبادی‌نین (۱۲)، «انجمن مخفی»‌نین یارادیلاریندان کیرمانی‌نین (۱۳)، سیاسی، گیزلی انجمنده فعالیت گؤسترن مهدی ملکزاده‌نین اثرلری (۱۴) بیر چوخ موهوم مساله‌لرین ایشیقلاندیریلماسیندا مولیفه بیر منبع کیمی یاردیم گؤستمیشدی.

جمعیت و تشکیلاتلارین تاریخی نین ایشیقلا ندیریلما سی ایله علاقه دار اولاراق بیر چوخ ایجتیمایی- سیاسی حادیتهلرین ایضاح ائدیلمه سی ضرورتی قارشیا چیخدیقدار، همین حادیتهلرین یاخین موشاهیده چیلرینین یازیلاریندان، قئیدلریندن کۆمکچی منبع کیمی ایستیفاده ائدیلمیشدیر. اولاردان اوزون مودت سارایدا موهوم وظیفه لر توتموش عاباس میرزه مولک آرانین یازدیغی ترجمه یی حالینی (۱۵)، ۱۸۹۰-۱۸۹۲-جی ایلرده سارای حکیمی اولموش فرانسالی دوکتور فنوریه نین گونده لیک قئیدلرینی (۱۶) «تبه کی (تانباکی) عوصیانیندا بیلا واسیطه ایشتیراک ائتمیش روحانیلردن حؤحت الایسلام شئیخ رضا زنجانی نین بو عوصیان حاقیندا کی اثرینی (۱۷)، ۱۸۹۶-۱۹۰۴ جو ایلده ساریدا! خصوصیه باش ناظیر امین اولسولطانلا یاخین اولان، ایران قازاق بریقاداسی نین کوماندیری پولکوونیک و. آ. کاساقووسکی نین گونده لیکلرینده توپلانمیش معلوماتی (۱۸) قئید ائتمک لازیمدیر.

«آدمیت جمعیتی» نین موسسسیسی میرزه مثلکوم خانین اثرلریندان بعضیلرینی توپلایاراق، اولارین قیسا مضمونو یئیندن نشر ائتدیرن محمد موحیط طباطبایی نین (۱۹) مثلکوم خانین دونیا گۆروشونو ایشیقلا ندیران فریدون آدمیتین اثرلری، هابئله ایران مولیفلریندن ایسماعیل رأیین، علی موشیری نین بریتانیا موزئی آرشیوی نین سندلرینه اساسلانا راق، فراماسون (۲۱) حاقیندا یازدیقلاری مقاله لر (۲۲) ده فاکتیک ماتریال جهتدن زنگیندیر. همچنین روس عالیمه لریندن ی. ایلین یین ماسکوا شرقشوناسلاری نین ۱۹۰۸-جی ایل ۲ آپریل تاریخلی ایجلاسیندا ایران ماسونلاری حاقیندا سؤیله دیگی علمی معروضه سیندن گۆرونور کی، او، ایران ماسونو (فراموشخانا) حاقیندا معلومات توپلاماق اوچون شخص ایرانا گئتمیش، ایران ماسونلاری نین بعضیلره گۆروشموش و بو باره ده اولارلا موداکیره آپارمیشدیر. ی. ایلین اؤز معروضه سینده ایران فراموشخانه سی نین تشیکلاتی ایشلری حاقیندا دقیق معلومات وئره بیلمه سه ده، بیر سیرا مساله لرین آیدینلاشدیریلما سیندا اونون معروضه سی نین اهمیتی واردیر (۲۳). اینگیلیس تدقیقاتچیلاریندان لومبتونون «گیزلی جمعیتلر و ۱۹۰۵-۱۹۰۶-جی ایلیر ایران اینقیلابی» (۲۴) آدلی مقاله سی ایران تاریخچیلریندن موحیط طباطبایی، ناظیم اولایسلام کیرمانی نین یازیلاری اساسیندا، آنجاق عومومی ایضاحات کارا کئترینده ترتیب ائدیلمیشدیر.

یوخاریدا گۆستریلن بوتون منبع و ماخذلردن علاوه، اثرین ایشلنیلمه سینده گۆرکملی تاریخچیلردن ائدوارد براونین، احمد کسروی نین، م. س. ایوانوفون، ای. تئیموری نین و بیر چوخ باشقا مولیفلرین اثرلریندن باشقا، بعضی موهوم مساله لرین ایشیقلا ندیریلما سیندا دؤوری مطبوعاتین، خصوصیه «آدمیت جمعیتی» نین سیاسی اورقانی اولان «قانون» قزنتی نین «حبل المتین»، «ثریا»، «پرورش» کیمی قزنتلرین ماتریاللاری نین دا بؤیوک اهمیتی قئید ائدیلمه لیدیر (۲۵)

بىرىنچى فېسىل

ايراندا ايلک سياسى و گيزلى جمعيتلرين يارانماسى. فنوداليزمه و ايمپرياليزمه قارشى موباريزه نين تشكىلېنده اونلارن فعاليتى

(۱۸۵۸-۱۸۹۷-جى ايللر)

فراماسون تشكىلاتلارنىن فعاليتى

معلوم اولدوغو كيمي، فراماسون ۱۸- جى عصرين اوللرينده «آزاد بنالار» تشكىلاتى فورماسيندا اينگيلترهده عمله گلْميش، سونرالار باشقا اۆلكه لره ده يايلىمىشدير. «برابريك»، «قارشىلىقلى ياردىم»، «قارداشلىق»، «محبت» شوغارلارنى داشىيان فراماسونو تشكىل ائتمك تشبوئو فنوال زاده گانلارا قارشى موباريزهده اينگيلتره نين ليئترالبورزوا نوماينده لرى طرفيندن مئيدانا چيخمىشدير.

قديم زامانلاردا ميصير، فلسطين و ساير بئرلرده، همچىنين اورتا عصرلرده آروپا اۆلكه لرينده يارانيب، فعاليت گۆسترن فراماسون تشكىلاتلارنى آنجاق اينشآتچىلارلا مخصوص تشكىلات اولموشدور. اينشآتچىلار ايتىفاقلارنى عومومى، نظامنامه يه ماليك ايدىلر. ايتىفاقا داخيل اولماق اوچون آغير شرطلر قوبولوردو. عوضولر آراسيندا خصوصى علامتلر، ايشاره لره، خصوصى فورمادا ال وئرمك، شرطى دىل، پارول و سايره قبول ائدىلمىشدى. اينشآتچىلارن ايش آلترى پرقار، قونيا، چكچ، بئل، كوب، دؤشلوك، حتا بنانين الجگى و پااغى اينشآتچىلار ايتىفاقنى نين سيموولو حساب اولونوردو. ايتىفاقن ايجلاسارنىن تشكىل اولدوغو بئر لوز آدى وئرىلمىشدى. سونرالار هر اۆلكه نين فراماسونلارنى اۆز مركزى تشكىلاتلارنى لوز آدلاندىريردىلار. لاكىن عصرين اوللريندن بو تشكىلاتلار ايلك دفعه اولراق اينگيلترهده اۆزلى نين ايلك خصوصيتلرني تدرىجله ايتيره رك، ايجتيماعى ايصلاحتا آرزولايان ليبرال بورژوازيانين سياسى تشكىلاتينا چئوريلمىش و اۆلكه نين هر طرفينده يايلىماغا باشلامىشدير.

۱۷۱۷-جى ايلده لوندون ايتىفاقلاريندان بىر نئچه سى بىرلشهرك «قراند لوز» (بؤيوك لوز) آدلانان مركزى لوز تشكىل ائتىدىلر. بؤيوك لوز مئيدانا چيخيدىقدان سونرا آروپانين بىر سيرا اۆلكه لرينده فراماسون تشكىلاتلارنى يارانماغا باشلادى كي، بونلارن چوخو بؤيوك لوز نظامنامه سيندن اىستىقامت آليردىلار.

فرانسادا ماسون تشكىلاتلارنى خصوصى ۱۸- جى عصرين ايكىنچى يارىسيندا گنئيشلهر نيردى، بورادا ۱۷۷۲-جى ايلده توپلانمىش بيغىنچاقدا فرانسانين «قراند اورىنتت» (بؤيوك شرق) لوزو يارادىلدى. بؤيوك شرق تشكىلاتى اۆلكه ده باش وئرمىش بورژوا اينقىلابلارنىن حاضيرانماسيندا فعال ايشتىراك ائتمىشدير.

فراماسون جريانى روسيادا ۱۸- جى عصرين ۳۰ جو ايللرينده يايلىماغا باشلامىشدير. ايلك واختلاردا آريستوكراتلارنى احاطه ائدن بو جريانىن صينفى تركيبي گتتىدكچه ديشمگه باشلاياراق، ضابطلر، تاجيرلر، كيچىك و اورتا قوللوقچولار، موعلىملر، حكىملر، حوقوقشوناسلار، صنعتكارلار ماسون تشكىلاتلارنا داخيل اولوردولار. حتا دئكاربيستلر تشكىلاتنى عوضولريندن چوخو فراماسوندا ايشتىراك ائدىرديلر. پئستئل و موراوياوو اۆزسياسى فعاليتلرينده ماسون تشكىلاتلاريندان موعين قدر اىستىفاده ائتمىشلر(۲۶).

قئيد ائتمك لازىمدىر كي، فراماسون تشكىلاتلارنى مورئج جريانلار قارشى بعضن مورتقى، اۆزونه نىسبت مورتقى جريانلار قارشى ايسه ايرئىجاءچى رول اوينامىشدير. آروپادا فهله حرکاتى اينكيشاف ائدن زامان ماسون تشكىلاتنى بو حرکاتا و بوتون ايجتيماعى اينقىلاب پربلئمينه قارشى رادىكال بورژوا مؤوقعيندن چيخىش ائتمىش، كوتله لرى اينقىلابى موباريزه يولوندا اوزاقلاشدىرماغا، صينفى ضيدىتلرى بارىشدىرماغا و يا اونلارن اوستونو اؤرئمگه چاليشمىشدير.

موسئتمليكه و آسىلى اۆلكه لرده يارادىلمىش فراماسون تشكىلاتلارنىن فعاليتينده موعين خصوصيتلر اولموشدور.

اينگىليس موسئتمليكه چيلرى نين هينديستانا قارشى يورئودوكلرني ايشغالچىلىق سياسئتى نين حياتا كئچيريلمه سينده اىستىفاده ائتىكلرني يوللاردان بىرى ده فراماسون تشكىلاتنى اولموشدور. اونلار «اؤست هيند كومپانيياسى» نين آردىنجا هينديستانا داخيل اولراق، ۱۷۲۷-جى ايلده كلكتته و آكرا شهرلرينده ۲۷، ۱۷۲۸-جى

ایله بومی شهرینده ۸، ۱۷۵۲-جی ایله دک مدرس شهرینده ۲۰ لوژ تشکیل ائتمیشدیلر (۲۷). ۱۷۵۲-جی ایله ماسون قارداشلارین آردینجا اینگیلیس ایشغالچیلاری هیندیستانا گیره رک بوتون اؤلکه نی موستملیکه به چئورمیشلر.

فراماسون ایرانا دا أوروبا اؤلکه لریندن کئچمیشدیر. بورادا ایرانین سیاسی تشکیلاتلاری و جمعیتلری تاریخی نین ایشلنیلمه سینده ایران فراماسون جریانین آیدینلاشدیریلما سی، همچنین بعضی حاللاردا فراماسون جمعیتلری نین ایراندا ایلك سیاسی تشکیلات کیمی مئیدانا چیخما سی ایراندا فراماسون جریانیندان بحث ائدیلمه ضرورتینی قارشیا قویموشدور.

ایران مولیفلریندن ح. حلاج و قایم مقامی نین فیکرینجه، ایراندا فراماسون تشکیلاتی اوج موختلیف لوژ (ایتالیا، فرانس و اینگیلتره لوژلاری) طرفیندن یارانمیشدیر و بو اوج لوژ ایراندا بیر دیگری نین فعالیتینی یوزماغا جهد ائدیردیلر (۲۸).

ایتالیا لوژونون ایراندا فعالیت گؤسترمه سی حاقیندا باشقا اثرلرده و مطبوعاتدا هئچ بیر قئیده و معلوماتا تصادوف ائدیلمیر. فرانس لوژو بؤیوک شرقین ایراندا گؤستردیگی فعالیت حاقیندا بیر نئجه مولیفین، او جومله دن ایرانین گؤرکملی شاعیری ادیب اولممالک فرهانی، موحیط طباطبایی، محمود محمود، فریدون آدمیت و باشقالاری نین اثرلرینده موعین معلومات واردیر (۲۹). اینگیلتره بؤیوک لوژونون ایراندا آپاردیگی ایشلرین ماهیتی نین اؤیرنیلمه سینه گلدیکده، ایران تاریخچیلری نین، اینگیلیس مولیفلریندن بعضیلری نین و سون واختلاردا ایرانین سیاسی خادیمه لریندن بعضیلری نین یازیلارینا، چیخیشلارینا تصادوف اولونور کی، بونلار ظاهرین مورکب گؤستریلن فراماسون جریانین نین اصیل ماهیتی نین آشکارا چیخاریلما سیندا تدقیقاتچیا موعین یاردیم گؤستیر.

ایراندا فراماسون جریانین مورکبلیگی، هر شئیدن اول، فراماسونلارین سیرریلیگه مؤحکم ریعايت ائتمه لری، اؤز ایشلری حاقیندا ماتریال و سند ساخلامالاری ایله علاقه داردیر.

معلوم اولدوغو کیمی، ۱۹- جو، خصوصیه ۲۰- جی عصرین اوللری اینگیلیس موستملیکه چیلری ایله چار حؤکومتی آراسیندا داوام ائدن ضیدیتلر بیر سیرا شرق اؤلکه لرینده، خصوصیه ایراندا اؤرونو داها آچیق و کسگین شکیده گؤستیردی. بو ضیدیتلردن دوغان توقوشمالاردا اینگیلیسلر بیر سیرا واسیطه لردن ایستیفاده ائدیردیلر. بونلاردان بیر ده فراماسون جریان ایدی. محمود محمود اؤز اثرینده بو مساله به آچیق ایشاره ائدیر (۳۰). او، ایراندا ایلك فراماسون تشکیلاتی اساسی نین قویولما سینین ۱۹- جو عصرین اوللرینده اینگیلیسلرین ایرانا گؤندردیکلری سیاسی نوماینده لری نین فعالیتی ایله علاقه لندییره رک او دؤورده ایراندا ایشله میش اوج نفر اینگیلیسی- سئر هارفورد جونس، جئمز موریر و جئمز فریزری- لوندونون بؤیوک لوژو طرفیندن ایراندا فراماسون تشکیلاتی یارادانلارین ایلك موهوم تبلیغاتچیلاری آدلاندیرمیشدیر (۳۱). هله بوندان اول، ۱۸۰۰ جو ایله اینگیلیسلرین تهران و ایصفاهاندا تشکیل ائدیکلری اوج لوژ اؤز ایشلرینده مووفقیت قازانا بیلمه میشدیلر (۳۲).

۱۹- جو عصرین بیرینجی یاریسیندا أوروبا اؤلکه لرین، خصوصیه اینگیلتره به گؤندریلمیش حؤکومت مامورلاریندان و طلبه لردن بعضیلری اورادا فراماسون تشکیلاتینا جلب ائدیلمیشدیلر.

أوروبا فراماسون لوژونا جلب ائدیلمیش ایلك ایرانلی عسگر میرزه دیر. ۱۹- جو عصرین اوللرینده سیاسی نوماینده صیفتیه فرانسایا گؤندریلمیش عسگر میرزه ۱۸۰۸- جی ایل نوپار آییندا «فیلسوفیک» آدلی لوژا داخل اولموشدور (۳۳). پاریسده یارانیب، فعالیت گؤسترن بو لوژ اینگیلیسلرین تشکیلاتینا تابع ایدی. عسگر میرزه فراماسون باشچیلاری ایله مشورت ائدیكدن سونرا ایصفاهاندا فراماسون لوژو یاراتماق تشبوئنده اولموشدور (۳۴). لاکین اونون بو ایشه نایل اولوب- اولما ماسی باره ده معلوماتیمیز یوخدور.

الده ائدیلمیش یئنی سنلره اساسن فراماسون لوژونا داخل اولان ایلك ایرانلیلاردان بیر ده ایرانین اینگیلتره کی سفیری میرزه ابولحسن خان شیرازیدیر (۳۵). ۱۸۱۰ جو ایل اییون آییندا لوندوندا فراماسون لوژونا عضو اولان بو سفیر لوژا داخل اولدوغو گوندن عؤمرونون آخیرینداک اینگیلیس حؤکومتیندن (۳۵ ایل ۷ آیی) آیدا ۱۰۰۰ رویه پول آلمیشدیر (۳۶).

۱۸۱۷- جی ایله عایباس میرزه نایب اولسلطنه نین تحصیل آلماق اوچون اینگیلتره به گؤندردیگی طلبه لردن میرزه صالح شیرازی و میرزه جعفر خان (سونرالار موشیروالدؤوله) ده ۱۸۱۸- جی ایله فراماسون جمعیتینه داخل اولموشلار (۳۷). ملک اولشوعرا باهار میرزه صالح حاقیندا یازیر کی، او لوندوندا اؤز موعلیمه لریندن بیر نین واسیطه سیله فراماسون جمعیتینه داخل اولموش، فراماسون دوستلاری نین یاردیمی ایله اؤز تحصیلینی مووفقیتله باشا چاتدیرمیشدیر (۳۳). آروپادا فراماسون لوژونا جلب ائدیلمیش ایلك ایرانلیلار حاقیندا باهارین معلوماتی اولمادیغینا گؤره میرزه صالحی فراماسون لوژونا داخل اولان ایلك ایرانلی آدلاندیرمیشدیر (۳۹). ف. آدمیت میرزه صالحین سئر پئرسی و دآرسی آدلی ایکی اینگیلیس واسیطه سیله فراماسون جمعیتینه داخل اولماسینی خبر وئیر (۴۰). میرزه صالح ۱۸۲۰- جی ایله تهرانا قایتدیقدان سونرا حؤکومت ایداره لرینده موختلیف وظیفه لرده چالیشمیشدیر. او چاپخانا ایشلرینده باحریقلی اوستا ۱۸۳۴- جو ایله ایراندا ایلك قزئت نشر ائدن رئاكتور دور (۴۱).

لوندوندا فراماسون لوژونا جلب ائدیلمیش ایرانلیلاردان ریضاقولو میرزه، تئیمور میرزه، نجفقلو میرزه قارداشلارینی (۴۲) دا قئید ائتمک لازیمدیر. اونلار ۱۸۳۴جو ایله لوندونا گئدەرک، ۱۸۲۵-جی ایله اورادا فراماسون لوژونا داخل اولموشلار (۴۳). بو اوچ قارداش ۱۸۴۸-جی ایله بیرگه یازدیقلاری «رموزسیاح» (سیاحت سیرلری) آدلی سفرنامه لرینده (۴۴) فراماسون لوژونا قبول ائدیلمه لرینی تفصیلاتی ایله شرح ائتمیشلر.

علی موشری بریتانیا موزئی آرشیوینده یئنی الده ائدیگی سندلره اساسلاراق، فراماسونلارین شرطی سۆزلری، دانیشیقلاری، لازیم گلدیکده بیریرینه مادی یاردیم گؤسترملری، اونلارین درجه لری و س. حاقیندا ایضاحات وئرمیشدیر. بو ایضاحاتدان، خصوصیه: «موخاریبه لرده، وروشمالاردا ایکی موخالیف طرفین فراماسونلاری بیردیگینه قارشى سیلاح ایشلتمه مەلی، موخاریبه ده اسیر دوشن فراماسونو موخالیف طرفده اولان فراماسونلار هر واسیطه ایله اولورسا- اولسون خیلاص ائتمه لی» (۴۵) کیمی تعلیمات نظری جلب ائدیر.

آروپادا تحصیل آلان و اورادا فراماسون جریانی ایله تانیش اولان ایرانلیلاردان بیردی ده میرزه منلکوم خان ایدی. منلکوم خان چار حؤکومتی نین ایران سفیرلیگینده ترجمه چی ایشله یین میرزه یقوب خانین (۴۶) اوغلو ایدی. میرزه منلکوم خان ۱۸۳۳جو ایله ایصفاهاندا آنادان اولموش، گنج یاشلاریندا پاریسه گؤندریلمیش، اورادا اون ایل ایجتیماعی علم لری و موهندیسلیگی اؤیرنمکله مشغول اولموشدور. او، ۱۸۸۰-جی ایله لوندوندا اینگیلیس دیپلوماتلاریندان بیردی ایله صؤحتینده دئمشیدیر: «من آروپادا تحصیل آلاکن، کریستیان دینیندن روحانلیک سیرلرینی اؤیرندیم، فراماسونلارین گیزلی تشکیلاتلاری ایله ده تانیش اولدوم» (۴۷). منلکوم خان پاریسه تحصیل آلدیغی واختلاردا فراماسون تشکیلاتی ایله تانیش اولسا دا، هر هله بو جمعیه ده داخل اولمامیشدی.

ایستر اینگیلیسلرین ایراندکی موختلیف سیاسی مامورلاری، دیپلوماتیک نوماینده لری و سیاحلاری واسیطه سیله بو اؤلکه ده فراماسون جریانی یاراتماق جه دلری، ایسترسه ده ایراندان آروپایا گؤندریلمیش طلبه لردن و مامورلاردان بعضیلرینی اورادا فراماسون جمعیتلرینه جلب ائتمک اوچون اولونان جه دلر اینگیلیس موستملیکه چیلرینی ایشغالچی سیاستلرینی حیاتا کئچیریلمه سینه یاردیم گؤسترن بیر واسیطه ماهیتی داشی بیردی. چوخ ماراقلیدیر کی، اینگیلیس مولیفلریندن بعضیلری، خصوصیه ایرانی سیاحت ائندلردن بو اؤلکه نین ایجتیماعی، ایقتیصادی، سیاسی و مدنی حیاتیندان و حتا اونون طبیعی شرایطی حاقیندا موختلیف اثرلر نشر ائتمه لرینه باخما یاراق، هئج بیردی ایراندان فراماسون جریانی و اینگیلیس موستملیکه چیلرینی بو جریاندان نجه ایستیفاده ائتمه لریندن معلومات وئرمی لر، آنچاق ۱۹۰۰-۱۹۰۵-جی ایللرده اینگیلتره نین ایراندکی دیپلوماتیک نوماینده سی آ. هاردینق ایران فراماسونو ایله اؤز الاقسینه ایشاره ائدەرک، بئله یازمیشدیر: «...تئهراندا تشکیل تاپمیش ایران لوژو اونو اینگیلیسلرین بؤوک لوژو حیمایه سینه گتیرمک و اونا یاردیم گؤستمک حاقیندا منه موراجیت ائدی. من مووافق جاواب آلاماق مقصدیه بؤوک لوژا موراجیت ائدیم. اورادان آلیان جاواب بیر قدر ضعیف ایدی، چونکی مسافه نین اوزاقلیغی، ماسونلوقلا یئنیجه تانیش اولماق ایسته یین بیر اؤلکه نین گنج تشکیلاتی اینگیلتره دن ائدیله حک نظارتین چتینلیگی و همچنین اینگیلیس ماسونلوقنا قارشى تحقیر و خیانت ائدیلمه سی ایمكانی بؤوک لوژو بئله بیر نتیجه گلمگه وادار ائدی کی، او، ایراندان اؤز عؤده سینه هئج بیر مسولیت گؤتورمه سین» (۴۸). آرتور هاردینقین یازیلاری حقیقته او یغون دئییلدیر. چونکی او، اؤز یازدیغینا گؤره بؤوک لوژون کؤهنه و تجروبه لی باشچیلاریندان اولماقلا، ایران لوژو خواهیشینی ردد ائتمه میش و اونلارا مصلحتلر ده وئرمیشدیر. آ. هاردینق بو باره ده اؤز یازیسینی بئله داوام ائدیریر: «ایرانین گؤرکملی دؤولت خادیم لریندن بیردی اینگیلیسپرست ناصیرولمولکدور» (۴۹). او، اوکسفوردا تحصیل آلمیش و (فراماسون- ت. ش.) جلب ائدیلمیشدی. اوندان گؤرکملی و یاخشی بیر اوستا (فراماسون اوستادی- ت. ش.) حاضرلاماق مومکوندور...» (۵۰). دئمه لی، اینگیلیس دیپلوماتیاسینا لازیم اولان فراماسون جریانی نین ایداره ائدیلمه سی اوزاق مسافه ده اولان بؤوک لوژا، هاردینقین دئدیگی کیمی، «چتینلیک» توره دیردیس، اینگیلتره نین ایراندان سیاسی نوماینده سی بؤوک لوژون کئچمیش و تجروبه لی باشچیلاریندان اولان آ. هاردینق اوچون هئج ده چتینلیک توره تمیر، حتا ایران فراماسون جریانی اوستا (رهبر) سئچمک و باشچی تعیین ائتمک ایشی ده اونا مومکون و مویر اولور. اینگیلیس سفیری آرتور هاردینقین فراماسون باشچیلیغینا نامیزد گؤستردیگی ناصیرولمولک خارجه ده تحصیل آلمیش ایران ضیالیلاریندان ایدی. ۲۰-جی عصرین اوللری، خصوصیه مشروطه اینقیلابی دؤورونده ایران ایجتیماعیتی نین ساوادلی آداملار، آروپا مدنیتی و آروپا اینکیشافی ایله تانیش اولان ضیالیلار احتیاجی وار ایدی. مشروطه اینقیلابی عرفه سینده ایران ایجتیماعیتی بو کیمی ضیالیلاردان موثبت فعالیت و معنوی یاردیم گؤزله بیردی.

بورادا تکجه ناصیرولمولکون ایران مشروطه اینقیلابینا بسله دیگی مونساییتی قیساچا نظردن کئچیردیکده اینگیلیس دیپلوماتیاسی نین خالق حرکاتینا قارشى فراماسوندان ایستیفاده ائتمه سی حاقیندا معین تصور الده ائتمک مومکون اولار.

مشروطه اینقیلابی نین باشلاندیغی واختدا حرکت باشچیلاریندان سید محمد طباطبای نین کوتله لره تاثیر گؤسترن نطقلری و فعالیتی مطلقیتی تشویشه سالمیشدی. حؤکومت ترکیبینه ناظر وظیفه سینده ایشتیراک ائدن ناصیرولمولک طباطبای نین اینقیلابی حرکتان چکیندیرمک مقصدیه ۱۹۰۶-جی ایلین ایول آییندا اونا یازدیغی مکتوبدا اؤزونو مشروطه حرکاتی طرفدارلاری کیمی قلمه وئره رک، عئینی زاماندا مشروطه اصولی-ایداره سی نین ایران خالقلاری اوچون هله واختی گلیب چاتماماسیندان، مکتبلرین سعینی آرتیرماغین، ساوادلی آداملار حاضرلاماغین فایدالی نتیجه لر وئرجه گیندن اوزون بحث ائتمیشدیر (۵۱).

فئید ائتمک لازیمدیر کی، طباطبایی اؤز ده فراماسون جریانینا منسوب ایدی (۵۲)، لاکین او، فراماسون جریانیندان خالقین اوپانماسی و آزادلیق موباریزه سینه قوشولماسی خئیرینه ایستیفاده ائتمگه چالیشیردی. طباطبایی فراماسونون «عدالت»، «برابریک»، «قارداشلیق» شوعارلارینی سؤزون حقیقی معناسیندا قبول ائدیر، فراماسون جمعیتینه و عومومیتله موترقی سیاسی جمعیتلره رغبت بسله بیردی.

ایراندا بورژوا اینقیلابی نین و بورژوا دموکراتیاسی نین برقرار ائدیلمه سی و اختی نین گلیب چاتماماسینی اؤز مکتوبوندا طباطباییه ایناندریماغا و اونو تاکیدله ثبوت ائتمگه چالیشان ناصیرولمولک ۱۹۰۷-جی ایل اوقوست آییندا مشروطه حؤکومتی نین باش ناظیرلیگینی چوخ مینتدارلیقلا قبول ائتمیشدیر (۵۳). ۱۹۱۱-جی ایل دئکابر آییندا او، ایرتیجاعچی چئورلیشده اساس رول اوینایارق، اؤز وظیفه سیندن ایستیفاده ائتمکله، میلی شورا مجلسی نین باغلانماسی و نومابنده لرین اوردودان قوولوب چیخاریلماسی حاقیندا امر وئرمیشدیر (۵۴).

لاکین فراماسون جریانینا منسوب اولان ناصیرولمولک کیمی سیاستچیلرین عکسینه اولاراق، ایلک موباریزه یه باشلا دیقلاری دؤورده موعین سبیلره گؤره (بو سبیلر آشاغیداکی بؤلمه ده وئریلیر) فراماسون تشکیلاتی ایله باغلی اولان بیر چوخ موترقی و موباریز ضیالیلار تامامیله باشقا مقصده و باشقا کاراکتیره مالیک اولموشلار. یوخاریدا فئید اولوندوغو کیمی، ۱۸-جی عصرین اوللرینده اینگیلتره ده فئودالیزمه قارشى لیبیرال بورژوا ایصلاحاتی اوغروندا گئدن موباریزه ده فراماسون جریانی موترقی رولا مالیک اولموشدو. ۱۹-جو عصرین ایکینجی یاریسیندا ایراندا دا لیبیرال بورژوا ایصلاحاتی اوغروندا موباریزه یه باشلایان ضیالیلارین یاراتدیقلاری ایلک سیاسی جمعیتین فراماسون آدی ایله مشهور اولماسینا اعتراض ائتمه مه لری بو جریانین موترقی معنادا قیمتلندیریلمه سیله علاقه دار اولموشدور.

«آدمیت جمعیتی» نین یارانماسی و اونون فعالیتی نین بیرینجی دؤور

۱۹-جو عصرده ایراندا آوروپا اؤلکه لری آراسیندا علاقه لر گئنیشلنرک، ایرانلیلاردان بعضیلری نین آوروپا اؤلکه لرله تانیش اولمالارینا ایمکان یارانمیشدی. تحصیل آلماق، تیجارت و سیاسی اعزامیتلرله علاقه دار اولاراق، آوروپا اؤلکه لرینه گؤندریلمیش ایرانلیلارین بیر چوخو بو اؤلکه لرین یئنلیکلرینی، مدنیتینی، سیاسی و ایقتیصادی اینکیشافینی اؤز اؤلکه سینه تطبیق ائتمک اوچون یوللار آختارماغا سعی گؤستیردیله.

۱۸۲۹-جو ایله ایران حؤکومتی طرفیندن خوسروو میرزه نین باشچیلیغی ایله روس چاری سارایینا گؤندریلمیش سیاسی نومابنده هئیاتی (۵۵) ماسکوا، تولا، پنتئربورق شهرلرینده اینکیشاف ائتمکده اولان صنایع مرکز لرینی، ماعاریف، مدنیت و علم اوچاقلارینی، حربی مکتبلری، رصدخانا و دیگر موهوم موسیسه لری گزه رک اولارلا تانیش اولدوقدا (۵۶) ایرانین گئریلیگین، ایران حؤکومتی باشچیلاری نین غفلت یوخوسوندا اویمالارینا، اوللارین سهنکارلیقلارینا آچی بیر و کدرلیردیله. ایران نومابنده هئیاتی وطنه قاییتدیقدان سونرا روسیا شهرلرینده کی یئنی مکتبلر و علم اوچاقلاری طرزده فایدالی و لازیملی اولان موسیسه لرین ایراندا یارادیلماسینی اؤز حؤکومتینه تکلیف ائتمیشدی (۵۷).

تحصیل آلماق اوچون آوروپا گؤندریلمیش آریستوکرات اوشاقلاری وطنه قاییتدیقدان سونرا ایکی موهوم ضیدیت- بیر اوللارین آوروپادا عادت ائدیکلری یاشاییش، دیگر ایراندا اوز- اوزه گلدیکلری حوقوقسوزلوق و قانونسوزلوق آراسیندا سرگردان قالیردیله.

آوروپا اؤلکه لری ایله ایران آراسیندا سیاسی، ایقتیصادی علاقه لرین گئنیشلنمه سی ایرانین یوکسک روتبه لی دؤولت قوللوقچولاری ایچریسینده بیر دسته موترقی مفکوره لی ضیالی نین مئیدانا چیخماسینا، کؤهنه لیک و هرچمخ طرفدارلارینا قارشى موخالیف قوه یارناماسینا سبب اولدو.

فریدون آدمیت میرزه تاغی خان امیر کبیری یئنی مفکوره لی قوه نین نومابندسی کیمی گؤستررک، بئله یازیر: میرزه تاغی خان روسیایا سفرینده غرب عالمی نین ترقی و اینکیشافینی گؤردو، یئنلیگه رغبتی آرتدی. ۱۸۴۸- ۱۸۵۱-جی ایللر ایراندا باش ناظیرلیک وظیفه سی داشیدیغی آز مودته هر جور یئنی ایصلاحاتین اساسینی قویدو (۵۸).

میرزه تاغی خانین فعالیتی نتیجه سینده ایراندا دارولفونون تاسیس اولوندو، آوروپادان موعلیملر دعوت ائدیله. ۱۸۵۱-جی ایله «وقایع ایتیفاقیه» (۵۹) آدی فارس دیلینده ایلک قرئت نشر ائدیلمگه باشلاندى. یئنه ده اونون شخصی سعیرلی نتیجه سینده ایلک دفعه اولاراق ایراندا خسته خانا یارادیلدی، دؤولت بودجه سی نیظاما سالیندی، مالییه و وئرگی ایشلرینده ایصلاحات آپاریلدی (۶۰). او، دمیر پولو چکدیرمک فیکرینه دوشن ایلک حؤکومت باشچیسی ایدی. میرزه تاغی خان صنایع ساحه سینده بؤیوک ایشلره باشلامیشدی، توخوجولوق فابریکلری، شوشه بوللور، سیلاح و قند شهر زاودلاری اونون شخصی فعالیتی نتیجه سینده تاسیس اولوندو (۶۱). میرزه تاغی خان اؤلکه نین معدن لرینی ایشه سالماق، اینکیچیلیگی اینکیشاف ائتدیرمک، سووراما و سد قاییرما

ایشلری اوچون مۆتخصیص حاضرلاماق مقصدیله ماسکوا، پئتئربورق شهرلرینده اولان صنایع مرکز لرینه اونلارلا طلبه گۆندربیر (۶۲). او، روحانیلرین حؤکومت ایشلرینه قاریشمالارینی محدودلاشدیرماق ایسته بیردی (۶۳).

میرزه تاغی خانین اؤلدورولمه سینده (۱۸۵۲-جی ایل) اینگیلیسلرین الی اولماسینا باخمایاراق (۶۴)، بو حادثه سارایدا یئنیلیکله کۆهنه لیک آراسیندا، دؤورون موترقی مفکورلریله کۆهنه ابرتجاعچی مفکورلری آراسیندا، یئنیجه مئیدانا گلنکده اولان بورژوا عونصورلریله فئوال زادگانلاری آراسیندا گئدن ضیدیت و موباریزه ایله علاقه لندیلمه لیدیر. میرزه تاغی خاندان سونرا حاکیمته گلیمیش میرزه آغاخان بوتون حاکیمیتی دؤورونده (۱۸۵۲-۱۸۵۸) میرزه تاغی خانین باشلادیغی ایصلاحاتی و یئنیلیکلری محو ائتمک سیاستی آپارمیشدیر (۶۵). بو حادثه لر موترقی ضیالیلار ایچریسینده پیس تاثیر باغیشلادیغینا گۆره اونلار اؤز مقصدلرینی حیاتا کئچیرمک اوچون باشقا یوللار آختارماغا مجبور اولدولار. اونلار سیاسی جمعیت یاراتماغی و اونون واسیطه سیله کوتله لری اویادیب، سیاسی، ایجتیماعی موباریزه یه جلب ائتمگی الوئریشلی واسیطه حساب ائده رک ایشه باشلادیلار.

ل. ایلیین ایراندا ایلك سیاسی جمعیتین یارانماسینا ایشاره ائده رک بئله یازمیشدیر: «...۱۹۰۰-جو عصرین ۶۰-جی ایللرینده بوتون آروپا اؤلکه لری ماسون لوزلاری شبکه سیله احاطه ائدیلمیشدی. فراماسون آروپادا تحصیل آلان ایران جاوانلاری نین دا فیکرینی، روحونو احاطه ائتمیشدی... اونلارین چوخو ایرانین یوکسک آریستوکرات طبقه سی ایچریسیندن چیخمالارینا باخمایاراق، فراماسون ایدئئالاریندان ال گۆتورمه دیلر... عومومی آنلاییش، عقیده و مقصد بیرلیگی اونلاری تنزلیکله خصوصی درنکلرده توپلادی، بو درنکلر ایرانین بیرینجی فراماسون لوزنون اساس تملینی تشکیل ائتدی» (۶۶). اونون فیکرینجه «عوضولری نین سایي جهندن آز، لاکین ایمان و اینام جهندن مؤحکم اولان ایرانین بیرینجی فراماسون لوزنون اساسینی میرزه منلکوم خان قویموشدور. همین لوزا اونون اؤزو کیمی غرب اؤلکه لرینده تربیه آلمیش بعضی ایرانلیلار داخل ایدیلر» (۶۷).

۱۸۵۸-جی ایله منلکوم خان و اونون مسلکداشلاری طرفیندن سیاسی جمعیت یارادیلماسی مساله سینه عاید بیر سیرا مولیفلرین اثرلرینده موعین قئیدلر وئریلمیشدیر. اونلاردان بعضیلری منلکوم خانین یاراتدیغی جمعیتی فراماسون، بیر نچه سی فراموشخانه (اونوما ائوی)، دیگر بیر حیصه سی آدمیت و بعضیلری هم فراماسون، هم ده فراموشخانه آدلاندیرمیشلار.

ی. ایلیین، ک. چایکین (۶۸) م. محمود، م. باهار منلکوم خانین ۱۸۵۸-جی ایله یاراتدیغی جمعیتی فراماسون آدلاندیرمیشلار. مهدی ملکزاده نین فیکرینجه: «ایراندا فراماسون پارتیاسینی منلکوم خان تشکیل ائتمیشدیر. او، بو واسیطه ایله یئنی و موترقی فیکرلری ایرانلیلار آراسیندا، دؤورون شرایطینه اویغون بیر طرزده یاماغا باشلامیشدی» (۶۹).

سوؤت عالیم لریندن ی. ائی. بئرئلس و م. س. ایوانوو بو جمعیتی هم فراماسون هم ده فراموشخانه آدلاندیرمیشلار (۷۰). م. س. ایوانوو ایراندا میلی بورژوا ایدئئالاری نین یاییلماسی حاقیندا بحث ائتدیگده منلکوم خان و اونون فعالیتینه ایشاره ائده رک یازیر:

پاریسده عالی تحصیل آلمیش منلکوم خان ایرانا قایتدیقدان سونرا فراماسون لوزونا بنزر فراموشخانه آدلانان بیر جمعیت تشکیل ائتدی (۷۱).

منلکوم خانین فعالیتیندن بحث ائدن خان ملیک ساسانی یازمیشدیر کی: او، ۱۸۵۸-جی ایله تهراندا فراماسون آدلانان فراموشخانه تشکیل ائده رک اهالینی آزادلیغا و رُسپوبلیکچیلیغا دعوت ائتمیشدیر (۷۲).

ا. کسروی و آ. موستوفی نین یازدیقلارینا گۆره فراماسون و فراموشخانه حاقیندا درین معلومات مالیک اولمادیقلاریندان منلکوم خانین فراموشخانه سی حاقیندا فیکر سؤیله مکدن ایمتیناع ائتمیشلر (۷۳). منلکوم خانین یاراتدیغی تشکیلات حاقیندا بیر قدر دقیق معلومات وئرن مولیفلردن ناظیم اولایسلام کئرمانی اؤزونون قیسا قئیدلرینده بئله یازیر: «... بعضیلری نین فراموشخانه حاقیندا سهو فیکر سؤیلمه لرینه باخمایاراق، منلکوم خان فراماسون جمعیتی تشکیل ائتمه میشدی. اونون سیاسی جمعیت یاراتماقدان مقصدی آنجاق ایرانلیلاری، خصوصیه سارای قوللو قچولارینی نیفاقدان اوزاقلادیرماق، میلته حؤکومت دابره لری آراسیندا ایتیفاق و بیرلیک یاراتماق ایدی» (۷۴). موحیط طباطبایی «منلکوم خان اثرلری نین کولیاتی» آدلی کیتابیندا گۆستریر کی: «... منلکوم خانین فراموشخانه تشکیل ائتمکدن مقصدی دؤولت دابره لرینده لایققلی و باحاریقلی ضیالی طبقه یاراتماق، بونولا دا دؤولتی ایجتیماعی ساحه لرده فایدالی ایشلر گۆرمگه و ادار ائتمک ایدی. لاکین سونرالار ایشات اولدوغو کیمی، منلکوم خانین فراماسون جمعیتی یاراتماغا صلاحیتدار مقاملاردان (۷۵) ایجازه سی یوخموش... تشکیل ائدیگی فراموشخانه فرانسیز و اینگیلیس لوزلاری طرفیندن رسمی تانیمامیشدیر» (۷۶). موحیط طباطبایی نین «سونرالار» سؤزونه ایشاره ائتمکدن مقصدی ایرانین مشروطه اینقیلابیدیر. چونکی مشروطه اینقیلابی نین بعضی گۆرکملی ایشتیراکچیلاری فرانسای بؤیوک شرق لوزنون اوصول و قایدالاری ایله تانیش اولدوقدا، منلکوم خانین فراماسون مرامینا و مسلکینه لاپ ایلك واختلاردان آردیجیل طرفدار اولمادیغی آشکارا چیخمیش و معلوم اولموشدور کی، سیاسی جمعیت یاراتماقدا فراماسون عونوانیندان ایستیفاده ائتمک ایسته میشدیر (۷۷). منلکوم خانین سیاسی جمعیت یاراتماقدا گۆستردیگی تشبوٹ فرانسای فراماسون لوزو نوماینده لرینی حیدتلندیرمیشدی. مشروطه اینقیلابی دؤورونده بؤیوک شرق لوزنون شؤعه سینین ایراندا

تاسیس ائدن فرانسالی بیزوز منلکوم خانین جمعیتی نین ساختا فراماسون اولماسینی چوخ تاکیدله ایثبات ائتمگه چالیشمیشدی. اونون فراماسون لوژونا جلب ائدیگی گنج ماسونلاری فیکرینجه، منلکوم خان سیاسی جمعیت یاراتماقدا فراماسون تشکیلاتینی تقلید ائتمیشدیر (۷۸). همین بو مساله فریدون آدمیت طرفیندن داها آیدین ایضاح ائدیلمیشدیر. اونون فیکرینجه، منلکوم خانین یاراتدغی فراموشخانه فراماسون لوژونون شؤعبه سی دئییلدی. اونون اؤزونده ده بئله بیر ایددیا یوخ ایدی و همچنین منلکوم خانین فراماسون لوژو تشکیل ائتمگه ایجازسی ده اولمامیشدی (۷۹). لمیتون دا منلکوم خانین فراموشخانه سی نین فرانسیز و اینگیلیس لوژلاری طرفیندن تانیماماسینی اؤز مقاله سینده گؤستمیشدیر (۸۰).

منلکوم خان ب. بلنت ایله سیاسی جمعیت حاقیندا دانیشارکن، فراماسون آدینی بئله چکمه میشدیر. او دئیمیشدیر: «ایراندا ایکی سؤز واردیر «آدام» و «اینسان». من اروپادان قایتدیقدان سونرا «آداملیق دینی» اعلان ائدیم، طرفدارلاریم «سیز اینسانسینیز، بوتون یاخشیی و یارارلی ایشلر گؤرمگه لایق سنینیز»- دئیم. منیم پروفامیم حؤکومت قورولوشوندا و اونون دایره لرینده ایصلاحات ایشلری آپارماقدان و ایراندا تئلقراف خطی دایر ائتمکدن عیبارت ایدی» (۸۱). بوتون بونلار گؤستریر کی، منلکوم خانین یاراتدیغی جمعیت فراماسون جمعیتی و یا تشکیلاتی اولمامیش و اروپا لوژلاری نین هئچ بیرله علاقه ساخلامامیشدیر. اونون فراموشخانه جمعیتی ایرانلیلارین اؤز اؤلکه لرینده یاراتدیقلاری ایلك سیاسی جمعیتدیر. بیزجه، سیاسی نوقطه یی نظر دن منلکوم خانین اوستونلویو، اونون فعالیتی نین ان موثبت جهتی، اونون وطن پرورلیگی بوراسیندادیر کی، او شرق اؤلکه لرینی موستملیکه یه چئورمکده خارجی کاپیتالیست دؤولتلرین اینده آلت اولمامیش و اونلارین ایشغالچی سیاستلری یوللارینی هامارلایان فراماسون لوژلاری ایله علاقه دار جمعیت یاراتمامیشدیر. لاکین ایراندا فراماسون جریانینا و منلکوم خانایا عاید اولان یازیلاری، ماتریاللاری، اثرلری و حتا او دؤورون مطبوعاتینی نظر دن کئچیریب بو حادثه ایله تانیش اولدوقدا، بئله بیر سوال قارشیا چیخا بیلر کی، منلکوم خانین یاراتدیغی «آدمیت جمعیتی» نه اوچون فراماسون، اونون اؤزو ده فراماسون جمعیتی نین بانسی آدلاندیریلیمیشدیر؟ بو سوالا جاواب وئرمک و یا بو مسالهنی بیر قدر آیدین ایضاح ائتمک اوچون منلکوم خانین اؤزونون دئدیگی کیمی سؤیله مک لازیمدیر. او فرانسادا تحصیل آلدیغی واختدا فراماسونون گیزلی تشکیلاتلاری ایله تانیش اولموشدور. شوبهه یوخدور کی، منلکوم خان ماسونلاردان بیر چوخ تشکیلاتی مسالهلری اؤیرنمیشدی و اونون یاراتدیغی تشکیلات فراماسون جمعیتینه بنزمیه بیلمزدی.

منلکوم خانین اؤز همفیکرلری ایله یاراتدیغی «آدمیت جمعیتی» نین نیظامنامه سی، اساس اعتباریله، اروپا فراماسون لوژلاری نیظامنامه سیندن ایقتیاس ائدیلمگینه، اورادا میستیک قایدالارین اوستون یئر توتدوغونا گؤره، او دؤورون حادثه لری ایله تانیش اولماق ایسته یین هر هانسی بیر اوخوجودا همین جمعیت فراماسون لوژلاریندان بیرینی شؤعبه سی اولدوغو تصورونو یارادا بیلر.

منلکوم خانین تشکیل ائدیگی جمعیتین عوضولریندن بعضیلری، خصوصیه اروپانین ایجتیماعی و سیاسی وضعیتیه تانیش اولان ضالیلار، ی. ایلین یازدیغی کیمی، اروپادا گئنیش پایلمیش فراماسون شبکه لری تاثیرینده ایراندا ایشتیراک ائدیگی جمعیتی فراماسوندان باشقا بیر جمعیت تصور ائده بیلمه میش، اؤزلرینی «فرمتسون» آدلاندیریمیشلار (۸۲).

ایرانین ایلك سیاسی جمعیتینده نظره چاریان بو جهتلر همین جمعیتی ماسونلوقلا قاریشدیریب، او درجه ده آلوده ائتمیشدیر کی، بو جمعیت حاقیندا درین تدقیقات آپارمایان مولیفلر اونو فراماسوندان کنار بیر تشکیلات کیمی گؤستمکده چتینلیک چکمیشلر. بیزجه، ی. ا. ا. بئرتلس و م. س. ایوانوفون «منلکوم خان فراماسونا بنزیر بیر فراموشخانه تشکیل ائتمیشدیر» ایفاده سی «آدمیت جمعیتی» نه وئریلمیش دوزگون بیر تعریفدیر.

«آدمیت جمعیتی» نین فراموشخانه آدلانماسی دا موعین سببلر اوزوندن ایرلی گلمیشدیر. بو مساله، هر شئیدن اول، جمعیتین ایجلاسلاری، دانیشیقلاری، فعالیتی نین چوخ گیزلی کئچیریلمه سی، اؤزلرین اونون گیزلیلیگینه وار قوه لرله قورومالی اولدوقلاری ایله علاقه داردیر. جمعیت فراموشخانه آدی وئرمک اورادا گؤرون، ائشیدیلن هر هانسی بیر مسالهنین اونودولماسی، یانی مؤحکم گیزلی ساخلانیلماسی ضرورلیگینه ایشاره دیر.

فراموشخانه آدی نین دیگر بیر سببی ده خارجی فراماسون سؤزونون آغیر تلفوظ اولونماسی، اونون باشقا اوخشار بیر سؤزله عوض ائدیلمه سیندن ایرلی گلمیش و بئله لیکه فراماسون فراموشخانه سؤزو ایله عوض ائدیلمیشدیر.

«آدمیت جمعیتی» ایستر تشکیلاتی، ایسترسه گؤستریدیگی فعالیت نوقطه یی نظر دن موختلیف دؤورلر کئچیریمیشدیر. بورادا مسالهنی آیدینلاشدیرماق اوچون جمعیتین تشکیلات وضعیتینی، اونون گؤستریدیگی فعالیتی شرطی اولاراق اوچ دؤوره آیرماق اولار:

بیرینجی دؤور ۱۸۵۸- جی ایلدن ۱۸۶۱- جی ایل اوکتیابر آیینادک اولان دؤورو احاطه ائتمیشدیر. بو دؤورده جمعیت فراموشخانه آدلاندیریلدیغینا گؤره، اونو همین آدلا دا قئید ائدیریک. همین دؤورده جمعیتین سیرالارینا ایراندا یئنی تاسیس ائدیلمیش دارولفونون طلبه لریندن، اروپادا تحصیل آلمیش زادگان اوشاقلاریندان و حؤکومت

قوللوچولاریندان بعضیلى داخل اولموشدولار. جمعیتین باشچیسى ظاهرین میرزه یقوب خانین، لیدرې جلال الدین میرزه نین گۆستريلمه سینه (۸۳) باخمایاراق، اساس تشکیلاتچي میرزه مثلکوم خان ایدی.

فراموشخانه تهراند جلال الدین میرزه نین ائوبنده تشکیل ائدیلمیشدی (۸۴). جمعیتین ایجلاسلاری چوخ گیزلی صورتده، گنجهر گۆرکملی عوضولرین ائولرینده آپاریلردی (۸۵). جلال الدین میرزه فتحعلی شاهین ان کیچیک اوغلو ایدی. بعضی مولیفلر اونون ایران تاخت- تاجینا بییه لئتمک آرزوسوندا اولدوغونو گۆستریرلر (۸۶)، لاکین جلال الدین میرزه تاخت- تاج سئوداسیندا اولسا دا، اور موصلقیتین ظولمونه قارشى دؤورون یئنی مفکورلرینه رغبت بسله نین گنج ضیالی ایدی. او، آذربایجانین گۆرکملی موتفکیري م.ف. آخوندوفلا دوست ایدی، اونون دموکراتیک فیکرلرینه رغبت بسلیردی (۸۷). فراموشخانانین مرانامه و نیظامنامه سینه گلیدکه دئتمک لازیمدیر کی، بو جمعیت ده او دؤورون سیاسی تشکیلاتلاری کیمی، موعین و موکمل مرانامه و نیظامنامه به مالیک اولمامیشدیر. عومومیتله، مثلکوم خانین و جمعیتین دیگر گۆرکملی باشچیلارینین یازدیقلاری اثرلری و کیتابچالاری بو جمعیتین مرانامه سى، مثلکوم خان طرفیندن اروپا فراماسون لوزلاریندان ایقتیباس ائدیلمیش «اوصول آدمیت» ایسه اونون نیظامنامه سى کیمی قبول ائدیلمیشدیر. فراموشخانه تشکیلاتچیلارینین مووافق اثرلری باشلیجا اولاراق، جمعیتین فعالیتینین ایکینجی و اوچونجو دؤورلرینده یازیلیب مئیدانا چیخدیغینا، جمعیتین نیظامنامه سى ساییلان «اوصول آدمیت» یین ایکینجی دؤورده نشر ائدیلمیش گۆره، بونلارین حاقیندا آیریجا ایضاحات وئریله جکدیر. لاکین جمعیتین فعالیتینین بیرینجی دؤورونده حیاتا کئچیريلمه سى قارشىیا قوبولموش مساله یالنیز دؤولت قورولوشوندا ایضاحات ایشلری آپارماق مساله سینی، اونون فایداسینی حؤکومت باشچیلارینین نظرینه چاتدیرماق اولموشدور کی، مثلکوم خان بو ساحه ده اؤز فیکرلرینی «کتابچه غیبی و یا دفتر تنظیمات» آدلانان اثرینده توپلایاراق، میرزه جعفر خان موشیروالدؤوله نین (۸۸) واسیطه سیله شاها چاتدیرمیش و دؤولت قورولوشوندا ایضاحات آپارماق کیمی موهوم ایشی شاهین واسیطه سیله حیاتا کئچیرمک ایسته میشدیر. دئمه لی، ایلك سیاسی جمعیت اؤز فعالیتینین بیرینجی دؤورونده «کتابچه غیبی» یازیلارینی اؤز مرانامه سى کیمی حیاتا کئچیرمک ایسته میش و یوخاریدان ایضاحات طرفدارلاری کیمی حرکت ائتمیشدیر.

مثلکوم خانین «کتابچه غیبی و یا دفتر تنظیمات» اثرینین کیچیک حجملی کیتابچا اولماسینا باخمایاراق، مضمون اعتباریلله نشر ائدیلمیش گۆره قییمتلی و فایدالی اثردیر. او وختا قدر ایراند بئله بیر مضموندا اثر یازیلمامیشدی، «کتابچه غیبی» ایکی حصه یه آیریلیر. مولیف بیرینجی حصه ده اروپا اؤلکه لری نین اینکیشافی و آسیا اؤلکه لری نین تنزولو سببلرینی باشلیجا اولاراق، اولارین دؤولت قورولوشو ایله علاقه لندیره رک قئید ائدیر کی، اگر ایران موعاصیر اینکیشافتان گئری قالماق، اؤزگه دؤولترین اینده پارچالانماق ایسته میرسه، حاضرکی حؤکومت قورولوشوندا تنزلیکله ایضاحات آپارمالیدیر (۸۹). مولیف دونیادا مؤوجود اولان دؤولت قورولوشلاریندان یحث ائده رک، نصرالدین شاهي باشا سالماق مقصدیله بو باره ده اطرافلی و ساده شکیلده چوخلو مئثاللار گۆستریر. اثرین ایکینجی حصه سى مولیفین یوخودا گۆردویو حادیثه لری نقل ائتمک کیمی ترتیب ائدیلمیشدیر. مولیف یوخودا شاهین گۆستریشی ایله بیر هئیاتین ترکیبینه ایراند بئنی دؤولت قورولوشو اوچون قانوننامه ترتیب ائتمه سیندن دانیشیر. بو قانوننامه حقیقتده اروپا اؤلکه لری نین موختلیف قانوننامه لرین، باشلیجا اولاراق روسیا، اوسترییا، فرانسا و اینگیلتره حؤکومتلری نین موطلق مونارخیا و کاونستیتوسیالی مونارخیا لارین دؤولت قورولوشونا اساسلانا راق ترتیب ائدیلمیشدیر (۹۰). ۱۸۰ ماده دن عیبارت اولان بو قانوننامه موختلیف بؤلمه لره آیریلیمیشدیر. اولارین ان موهومو بونلاردیر: ایران حؤکومتی نین دؤولت ترکیبی، بورادا، اساس اعتباریلله، قانونوئریجی قوه ایله ایجرائدیجی قوه نین آیریلیق تشکیل ائتمه سى ضرورلیگی گۆستریلیر (۹۱). قانونوئریجی اورقان تنظیمات مجلسی، ایجرائدیجی اورقان ایسه ناظیرلر مجلسی آدلاناراق، اولارین ترکیبی، فورمالاری و س. حاقیندا یحث اولونور. تنظیمات مجلسی نین ایشی و وظیفه سى قانون وئرمک و قانون ایجراسینا نظارت ائتمکدیر. تنظیمات مجلسی ایجرائدیجی اورقانی (ناظیرلر هئیاتی نین- ت. ش.) ایشلرینه موداخله ائتمه مه لیدیر. ناظیرلر مجلسی نین ایشی و وظیفه سى قانونلاری ایجرا ائتمک و قانوندان کنار هئچ بیر ایش گۆرمه مه لیدیر (۹۲). بورادا ایجرائدیجی قوه نین ترکیبی، ناظیرلیکلرین تشکیلی، سونرا اؤلکه نین اینظیباطی اراضی بؤلگوسو، اینظیباطی ایداره لر، محکمه، معارف، تعلیم- تربیه، بانک، دؤولت تورپاقلاری مساله سى و س. حاقیندا بؤلمه لر وئریلمیشدیر (۹۳). موهوم بؤلمه لردن بیری ده میللتین حقوقو قانونلاری بؤلمه سیدیر. بورادا ۸ ماده اساسیندا بورژوا آزادلیقلاری ایضاح ائدیلمیشدیر (۹۴).

ایرانین ایلك سیاسی جمعیتینین بیرینجی فعالیتی دؤورونون مرانامه سى ساییلان بو کیتابچادا ایران دؤولت قورولوشوندا آنجاق روسیا و اوستریانین نورمال موطلق مونارخیا لاری فورماسیندا ایضاحات وئرمک طلب اولونوردو. بو اثرده کونستیتوسیالی مونارخیا طلب اولونمور. مولیف معتدیل مونارخییادان یحث ائده رک، اونو ایرانین وضعیتینه موناسیب اولمادیغینی قئید ائتمیشدیر (۹۵).

موشیروددؤوله واسیطه سیله شاها چاتدیریلیمیش «کتابچه غیبی» ده وئریلمیش قانوننامه حیاتا کئچیریلسه یدی، ایران دؤولت قورولوشوندا حؤکم سورن غئیری- نورمال موطلق مونارخیا نیظام- اینتیظاملی، نورمال موطلق مونارخیا ایله عوض ائدیلدی. بو او دؤورده ایرانین هرج- مرچلیکدن خیلاص اولماسینا، ایستیدادین موعین قدر محدودلاشماسینا باشلانغیچ اولماقلا، اؤلکه نین تصرفاتی ساحه سینده بورژوا عونورلری نین اینکیشاف ائتمه سینه شرایط یارادا بیلردی. لاکین هر هانسی بیر ایضاحاتچي تکلیفین حیاتا کئچیريلمه سیله وظیفه لرینی تهلوکه قارشیسیندا گۆن مورئج دؤولت باشچیلاری موختلیف واسیطه لرله بو ایشه ده مانعچیلیک نؤرتمگه

باشلادیلار. اولار مئلكوم خانین قانوننامه سینی مطلق مونارخییایا قارشى رۇسپولیکا حۇكومتى ياراتماق لایحه سى كیمی قلمه وئرهرك، شاهي مئلكوم خاندان شوبه لندېردیلر.

شاه فراموشخانه به عوض اولان اؤز یاخین آداملاریندان فراموشخانه ایجلاساریندا نهلر گۇردوكلري سوا لینا دوزگون و قانع اندیجی جاواب آلمادیقا جمعیتدن شوبه لنهرك اونو لغو ائتمک فیکرینه دوشور(۹۶). مو حیط طباطبای نین یازدیغینا گۇر، همین واختلاردا روسیا چاری ایرانین حۇكومت دایره لرینده، دؤولت قورولوشوندا ایصلاحات ایشلری آپارماق و بو ایش اوچون یارانمیش سیاسی جمعیتین گئنیشلنمه سینی و گوجلنمه سینی ائشیتدیکه، نصرالدین شاه مکتوبلا موراجیت آندهرك بئله یازمیشدی: «بو حرکات سنین حاکیمیتی نین زاوالا اوغراماسی نین باشلانغیچیدیر»(۹۷). چار ایکینجی آئکساندر اؤز خطی ایله نصرالدین شاها یازدیغی مکتوبدا قئید ائتمیشدی کی: «گیزلی انجومن سنین، منیم و هر ایکي حۇكومتین منافی علئیهینه تشکیل ائدیلمیشدیر»(۹۸). البته، چار مطلقیتی ایشغال ائتمک ایسته دیگی ایراندا دؤولت قورولوشونون مؤحکملمه سیندن ناراحت اولمایا بیلمزدی.

بئنی تشکیل ائدیلمیش فراموشخانه جمعیتی نین قارشیسیندا یارانمیش بو کیمی بؤیوک مانعلرین گۇستردیگی درین تاثیر جمعیتین داغیلماسی، اونون تشکیلاتچیلاری نین و گۇرکملی عوضولری نین موختلیف فورمالاردا عذاب و ایشگنجه لره معروضه قالمالاری ایله نتیجه لندی. ۱۸۶۱-جی ایل اوکتیابر آیی نین ۱۷-ده «روزنامه دولتی» نین ۵۰۱-جی نؤمره سینده حۇكومت طرفیندن وئریلمیش اعلامیه ده بئله یازلمیشدی: «ائشیدیلدیگینه گۇره، بو گون لرده شهرین بعضی آچاق و فیتنه کار آداملاری آروپا فراموشخانه لری حاقیندا دانیشیر و اونو تشکیل ائتمگه تشبوت گۇستریلر. قطعى امر وئریلمیشدیر بوندان سونرا نه اینکی فراموشخانه یاراتماق، حتا فراموشخانه سۇزونو تکرار ائدن هر هانسی بیر آدام دؤولت مسولیتینه جلب ائدیله حکدیر. فراموشخانه سۇزو ترک ائدیلمه لیدیر، بو جفنگیاتین آردینجا گئندن لر شیدتلی صورتده جزالاندریلا حاقدیر»(۹۹). سارایین اینتیبات ناظیری اعتمادوسلطنه «المائرالآثار» کیتابیندا گۇستریر کی، تشکیلات ضررلی فیکرلری یایماق مرکزیه چئوریلدیگی اوچون داغیلدی و کیم طرفیندن اولورسا- اولسون فراموشخانه سۇزونون تکراری ابدی اولراق قاداغان ائدیلدی(۱۰۰). «سیاستگران دوره قاجاریه» اثری نین مولیفی فراموشخانه جمعیتی نین فعالیتینه ایشاره آندهرك یازیر کی، شاهزاده لردن و ضیالیلاردان بیر دسته دؤولته قارشى چیخمیشدی. بو حادینه شاهي دهشتلندیردی و اونون امری ایله جمعیتین عوضولریندن بیر چوخو توتولدو، بیر نچه سى قاجماغا و بعضیلری ایسه موقدس مکانلاردا بست(۱۰۱) اگلشمگه مجبور اولدولار. جمعیتین تشکیلاتچیلاریندان بیر نچه سى اورتا آسیایا قاچدی، مئلكوم خانې اؤلکه دن سورگون ائدیلدی(۱۰۲). فراموشخانانین داغیدیلماسی حاقیندا بیر چوخ معلوماتا تصادوف اولونور. لاکین حقیقته اوغونو بئله دیر کی، فراموشخانانین اساس تشکیلاتچیسى کیمی مشهور اولموش میرزه یقوب خان ایراندا سورگون ائدیلدی، جلال الدین میرزه اؤز ائوینده نظارت آلتینا آئیندی. میرزه مئلكوم خان موقصیر کیمی جزالایدیرلما دیسا دا، آز سونرا ۱۸۶۲-جی ایله باغدادا سورگون ائدیلدی(۱۰۳). همین بو واختدا جمعیته منسوب اولان و مو عین قدر فعالیت گۇسترن موترقی ضیالیلاردان بیر دسته اؤلکه دن قوولدولار، اوللاردان میرزه حبیب دستان عۇمرونون آخیرینادک ایستامبولدا یاشاماغا مجبور اولدو(۱۰۴).

قئید ائتمک لازیمدیر کی، فراموشخانه اؤز فعالیتی نین بیرینجی دؤورونده هئچ بیر ساحه ده گئنیش دایره احاطه آنده بیلمه میشدیر.

الده اولان ماخذلرده جمعیتین عوضولری نین سایې حاقیندا دقیق معلوماتا تصادوف ائدیلمیر. دارولفونون طلبه سى میرزه محمدین یازیلاریندا جمعیتین عوضولری نین سایې ۵۰۰ نفر(۱۰۵)، مئلكوم خانین ویلفرید بلنت ایله موذاکیرسینده ۳۰ مین نفر(۱۰۶) گۇستریلمیشدیر. بیزجه، هر ایکي رقم، خصوصیه مئلكومون گۇستردیگی رقم شیشیردیلمیشدیر.

فراموشخانانین ۱۹-جو عصرین ایکینجی یاریسیندا ایراندا بئنی مئیدانا گلمکده اولان بورژوا ایدئئالاری اساسیندا یارانماسینا باخما یاراق، عوضولرین چوخو ایجتیماعى منشا اعتباریه باشلیجا اولراق زادگانلارین، خصوصیه آروپا اؤلکه لرله تانیش اولان قوللوقچولارین ایچریسیندن چیخمیش موترقی ضیالیلاردان اولموشدور. جمعیت اهالی نین موختلیف طبقه لریندن اؤز اطرافینا توپلاماق آرزوسونا چاتا بیلمه میشدیر. مئلكوم خان بو مقصدله روحانیلر ایچریسینده ایش آپارماق کیمی بؤیوک بیر تدبیره ال آتمیشدی. اور تئهرانین بؤیوک موحتهدلریندن سید صادیق سنگلجی، سید ایسماعیل بهبهانی ایله گۇروشهرک، جمعیتین داشیدیغی مقصددن اولناری خیردار ائتمیشدی. همین موحتهدلر نصرالدین شاهلا گۇروشهرینده فراموشخانانین دینه و شاهلیق اوصولی-ایداره سینه قارشى ضررلی اولمادیغی حاقیندا اؤز فیکرلرینی سؤیله میشدیلر(۱۰۷). لاکین جمعیتین سورعتله داغیدیلماسی حادینه سى ایله علاقه دار اولراق بو تشبوتدن بیر نتیجه آئینما میشدیر.

فراموشخانانین تشکیلاتی فعالیت دایره سى ده چوخ محدود اولموشدور. بو جمعیت تئهراندا خاریجده، ایرانین باشقا موهوم شهرلرینده اؤز شؤعه لرینی یارادا بیلمه میشدیر. بو باره ده آپاریلان آختاریشدا تکجه بیر ماتریالا، آذربایجان گۇرکملی موتفیکرلریندن میرزه کاظم بیگین الیازمالاریندا تبریزده فراموشخانه یارادیلماسی معلوماتینا تصادوف اولونور. میرزه کاظم بیگ تقریب ۱۸۶۶-جی ایل موستشارو دؤوله یه گۇندردیگی مکتوبدا بئله یازمیشدیر: ...ایصلاحات آختاران بابیلرین حال-حاضریدا ایراندا آچیق فعالیت و موقاویمت گۇسترمه مرکزې اولمادیغینا باخما یاراق، بابیلیگین مئیدانا چیخارمیش سیاسی سبیلر ایرانین تربیه آلمیش جاوانلارینی هیجانلاندیرمایا بیلمز، بئله کی، سون واختلاردا تئهراندا، تبریزده فراموشخانالار تشکیل ائدیلمیش، آدی-سانلی آداملار فراموشخانه لره

داخيل اولموشلار... ھەلەلىك بو يارارلى تشيوتون نتيجهلري مئيدانا چىخماميشدیر، فراموشخانانين يايديغي يازيلار، ورقلر الدن-اله دولاشماقدادير، بو ورقلرده اۆلكه نين خارابايا چئوريلمەسىلە نتيجهلنن ساراين، حاكيملرين طولملىرىنە، دؤولت باشچىلارى نين، روحانىلرين حدسىز اؤزباشىنايلىقلارينا سون قويولماسى، اۆلكەدە اينصاف و عدالتين حاكيم مۇوقع توتماسى تكليلفلي ايرلي سورولموشدور(۱۰۸). موليف اؤز فيكريني داوام اتدیرهرك يازير: «دئيلديگينه گۆره دؤولت قوللوقچولاريندان بۇيوك بير شخص اؤز قۇدرتلي قلمي ايله بير خاننامە(۱۰۹) يازميشدیر. بو خاننامەدە ايرانين وضعيتى تصوير ائديلير... خاننامەدە وئريلميش يئنيلىكلرين ھاميسى گۆزل و فايداليدير، اونلار يئني ايصلاحات آپارماق، مۇعتديل مونارخيا ياراتماق اوچون حكيما نە تدبير و تكليلفليدیر(۱۱۰). ميرزه كاظم بيگين يازيلار نين تاريخي يوخدور. لاکين ميرزه يوسف خان موستشارودۇۇلە ۱۸۶۴-۱۸۶۷-جى ايللرده تيفليس كونسولو وظيفەسى داشيدىغينا گۆر(۱۱۱)، شوبهەسىز» ميرزه كاظم بيگين مکتوبلاري دا بو ايللر عرضيدە، ياني فراموشخانانين تئهراندا داغيدىلديغي ايلک دۇورده يازيلميشدیر.

ايلک سياسى جمعيتى احاطه ائتميش بو محدوديتلرە باخماياراق، اونون فعاليتى و طلبلري اۆلكەدە ياييلير، کۆھنە قورولوش، موطلقيت اوصولى-ايدارەسىنە قارشى نيفرت و ناراضىليغين آرتماسينا درين تاثير گۆستريدیر. لاکين بو دۇورده محمد خان سئپهسالار، ميرزه يوسف موستافوى اولممالىک کيمي کۆھنەليگين ان تبيک نومايندەلر نين حاکيميت باشيندا اولمالاري ايله نە اينكى ان کيچىک و ضعيف موترقى حرکاتين قارشىسى آليير، حتا اۆلكه نين ايجتيماعى و ايقتصادى وضعيتى داھا فلاکتلي حالا دوشور، زحمتکش کوتلەلر داھا آرتيق غارت ائديليدیر. بير طرفدن اۆلكه نين داخيليندە حاکيم صينيفلرين طولمو و غارتلري، ديگر طرفدن خاريجي کاپيتاليستلرين اۆلكه يە قارشى گۆستردیکلري ھر طرفلي تضيق و عوموميتلە اۆلكەدە ساو ادسىزلىق، جھالت، دىني خورافاتين حۆکم سورديوو شرايطدە يئني و موترقى ايدئيالارين ياييلماسى خئيلي محدودلاشيدیر.

سون ايللرده ايران موليفلري اؤز اثرلريندە ۱۹-جو عصرين اوچونجو و خصوصيلە دۇردونجو روعونده ايراندا حۆکم سورن ايجتيماعى، ايقتصادى، سياسى فلاکتلرە ايشارە ائدەرک خالقين و اۆلكه نين دۇزولمز وضعيتيندن، بو وضعيتلە علاقه دار اولاراق باش وئرميش تاريخي حاديتلردن اوخوجونون نظريندە کدرلي منظرلر تصوير ائديريلر. بو ساحەدە ابراهيم تئيموري، ف. آدميت، محمود مۇعتدم، حبيب اوللاه موختارى و باشقالاري اؤز اثرلريندە او دۇورون حاديتلر نين ايدىن و اطرافلي معلومات وئرميشلر. لاکين بورادا ھمين دۇورون وضعيتيني قيسا شکيلدە عکس ائدیرمک مقصديلە او واخت دۇورون وضعيتيني عکس ائدیرن تاريخي بير اثردن قيسا قئيدلر وئريلمەسى داھا مقصدە اويغوندور. بو اثر آذربايجانين بۇيوک موتفکيري م. ف. آخوندوون «کمال اولدۇۇلە مکتوبلاري» آدلانان يازيلاردير. م. ف. آخوندوف ايرانين موختليف صينيف و طبقەلر نين گۆرکملري نومايندەلرلە روسيا و قافقاز شھرلريندە، ايستانبولدا، قافقاز و روسيا يولو ايله آروپا اۆلكه لرينە گئدن بير چوخ ايرانليلارلا گۆروشموش، دانىشيقلار آپارميش، بعضيلرلە حتا دوستلاشميش و مکتوبلاشميشدیر. اونلاردان جلال الدین ميرزه، ميرزه يوسف خان موستشار اولدۇۇلە، ميرزه منلکوم خان، ميرزه مۇحسون خان موشير اولدۇۇلە، ميرزه حوسئين خان سئپهسالار و باشقا بو کيمي گۆرکملري سياسى و ايجتيماعى خاديملري گۆسترمک اولار.

م. ف. آخوندوف «کمال اولدۇۇلە مکتوبلاري» نى ۱۸۶۹-جو ايل فنورال آييندا پولکونىک قاسيم آغا واسيطەسىلە لوندوندا ايران سفيري مۇحسون خان موشير اولدۇۇلە يە گۆندرميشدیر. م. ف. آخوندوف بيرينجي مکتوبدا ايرانين وضعيتيني بئله تصوير ائتميشدیر: ... بير طرفدە سرماياسيز تاجيرلر، ديگر طرفدە يوخسول کندلير، حۆکومتين گليري آر، گۆمروکخانا و ديگر گلير منبعلري دايره لريندە ھرج-مرچلىک حۆکم سورور. واريلارين، حۆکومت باشچىلاري نين، تورپاق صاحيبلري نين، بوتون يوکسک طبقەلرين و روحانىلرين آغير و توکنمز خرچلري نين ھاميسى يوخسول کوتلەلرين اوزرينە دوشور. اونلار ھميشە دؤولت قوللوقچولاري نين، دؤولت گليري توپلايانلارين ايشنگجه لرينە معروض قاليرلار. دؤولت گليريني توپلاماغا، توپلانميش گليري دوزگون خرچ ائتمگە ھئچ بير قانون، ھئچ بير قايدا يوخدور. ويلايتلردە حۆکومتين گلير منبعلري حاکيمەلرين ايختياريندادير، اونلار اؤز شخصى مئيل و ايرادەلري ايله، اؤز ايستدیکلري طرزدە اھاليني سوپور و غارت ائديرلر. بئله بير وضعيتين قارشىسىندا خالق کوتلەلري او درجەدە جھالتە قاييلميشلار کي، قارشىلاريندا داينميش فلاکتلي اصلن درک ائدە بيلمير، مسجيدلردە، کوچەلردە سينە سينە وورور، آغلاير، شاخسئي-واخسئي سسيني گۆيلرە قالديريرلار. اونلارا موراجيت ائديب: «نە خبردير؟ نە اولوبدور؟»-دئيه سوروشدوقدا، مين ايکي يوز نئچە ايل بوندان اول کوفە چؤلونده اون-اونبئش عرب اونبئش عرب طرفيندن اؤلدورولمەسى ھاديتەسىندن حکايەلر سؤيلەييرلر(۱۱۲). م. ف. آخوندوف ديگر فلاکتلي مسالەلري شرح ائدەرک آجى بير، ايران خالقلارينا خيتابين بئله يازير: «ائى ايرانلي! سن اگر آزادليغين و اينسان حوقوقونون خئيريني و لذتيني بيلسەيدىن کۆلەليگە، محروميتە دۇزمزدىن، علم و مدنيت آردينجا گئديب، بيرلىک و ايتيفاق ياراتماق اوچون جمعيتلر و فراموشخانالار ياراداردين، سن، سنە طولم ائدن ظاليملاردان ھم سعى، ھم دە قوووت اعتيباريلە اوستونسن. اگر بيرلىک ياراديب، اؤز حاقيندا دوشونە بيلسەيدىن اؤزونو بوچ عقيدەلر زنجيريندن، مونارخلار طولموندىن خيلاص ائدە بيلردىن»(۱۱۳).

م. ف. آخوندوف ايکينجي مکتوبوندا بير سيرا باشقا مسالەلرلە علاقه دار اولاراق، يئنه ايرانليلارين ساو ادسىزليغينا، علمسىزليگينه ايشارە ائدەرک يازير: «ايرانليلارين اکثريتي ساو ادسىزدير. حاکيملر، روحانىلر اونلارين ساو ادلانمالارينا مانعچلىک تۇرەدير... ايران اؤز کئچميش قودرتيني و مۇوقعيني ميللتين ساو ادلانماسى ايله الدە ائتمەليدير، حاضيرکي وضعيت داوام ائديکجه ايرانلي غفلت يوخوسوندان اويانا بيلمز... حاکيم قوولر بو سۇزدن سئوينمەسىنلر، چونکي اونلارين حاکيميتى نين داوامي خالق کوتلەلر نين اويانمالاريندان، آزاد اولمالاريندان، اونلارين بوچ عقيدەلردن خيلاص اولمالاريندان اسيليدير»(۱۱۴). او، سۇزونە داوام ائدەرک يازير: شاه جمعيتلر،

فراموشخانالار یاراتمالی، خالق ایله همراي اولمالی... خالقین ایشتیراکی ایله قانون قبول ائتمه‌لی و بو واسیطه ایله بلکه ایرانی، کئچمیش مؤوقعینی الده ائدن واختادک، آروپانین آجگۆز دؤولترلی نین گوجلو پنجه‌لریندن خیلاص ائتسین(۱۱۵).

گۆروندوبو کیمی، م. ف. آخوندوف اۆز یازیلاریندا ایرانین کۆهنه قورولوش فلاکتلریندن، خارجی چي دؤولترلین موستملیکه چي سیاستلریندن خیلاص اولاجاغینی، ایرانین بورژوا اوصولیه اینکیشاف ائتدیرلمه‌سینی کوتله‌لرین ساوادلانماسیندا، اونلارین ایجتیماعی، سیاسی تشکیلاتلاردا بیرلشمه‌لرینده، اۆلکه‌ده پارلامنت اوصولی- ایداره‌سی نین یارادیلماسیندا گۆرور. م. ف. آخوندوفون بو کیمی موهوم و موترقی فیکیرلری سونرالار ایرانین ایلك سیاسی جمعیتی اولان فراموشخانه باشچیلاری نین اثرلرینده داها گئنیش و اطرافلی وئرلمیشدیر کی، اونلار حاقیندا بورادا بحث ائدیله‌جکدیر. بونو دا قئید ائتمک لازیمدیر کی، م. ف. آخوندوف اۆز مکتوبلاریندا فراموشخانه سۆزونو عومومیتله سیاسی تشکیلات یئرینه ایشلتمیشدیر.

«آدمیت جمعیتی» فعالیتی نین ایکینجی دؤورو

۱۹-جو عصرین دوردونجو روبعو ایراندا صینفی، ایجتیماعی ضیدیتلرین کسگینلشمه‌سی، خارجی کاپیتالست دؤولترلرین ایران اوغرودا شیددتلی رقابتلری و توقوشمالاری ایله علاقه‌دار اولان کاراکتئریک بیر دؤوردور. بو دؤورده ایراندا مئیدانا گلکده و تدریجه اینکیشاف ائتمکده اولان کاپیتالست ایستحصال موناسیبتلری اۆلکه ایقتیصادیاتینین موختلیف ساحه‌لرینده بۆیوک مانعیره تصادوف ائتمکله، صینفی ایجتیماعی ضیدیتلرین گرگینلشمه‌سینه سبب اولوردو. کۆهنه فنودال قورولوشون بوخولاری نین قیریلیب آتیلماسی ضرورلیگی نین درک ائتمگه باشلایان ایرانین گنج بورژوازیاسی ایله فنوداللار آراسیندا، موترقی قوه‌لرله مطلقیت اوصولی-ایداره‌سی آراسیندا موباریزه کسگینلشیر، کۆهنه و مورجع قوه‌لر اۆز حاکیمیتینی و منافعی نین قوروبوب ساخلاماقدا ان غدار واسیطه‌لره ال آتیردیلار.

گنج بورژوازانین، عومومیتله موترقی قوه‌لرین آرتیب اینکیشاف ائتمه‌سی قارشیسیندا داپانان تکجه داخیلی مانعهلر دئییل، بو دؤورده دنیا کاپیتالیزمی اۆزونون یئنی و چورومکده اولان ایمپریالیزم مرحله‌سینه کئچمکله شرق اۆلکه‌لرینی و خالقلارینی غارت ائتمک سیاستینی داها دا گوجلندیریر، ایرانی موستملیکه چي چنورمک مقصدیله اونون اینکیشافین قارشیسینی آلیر و بو ایشده ایرانین کۆهنه قورولوشونون حیمایه‌چیسینی رولونو اوینایردی. نتیجه اعتیباریله، ایراندا مئیدانا چيخماقدا اولان صنایع موسیسه‌لری داغیلیر، اۆلکه‌نین ایقتیصادیاتی کاپیتالست اۆلکه‌لرینین منافعی نین تابع ائدیلیر، بئله‌لیکله، فلاکت و محرومیت آرتیر، خالق کوتله‌لرینین مادی حیات شرایطی داها دا پیس‌لشیر، یئنی موترقی قوه‌لرین، بوتون زحمتکنش و یوخسول اهالی نین ناراضیلیقلاری نین آرتماسینا و حاکیم ایجتیماعی قورولوشا قارشى نیفرتین گوجلنمه‌سینه سبب اولوردو. بو نیفرت و ناراضیلیقلار، ایقتیصادی و ایجتیماعی تنزول حیاتین بوتون ساحه‌لرینه درین تاثیر گۆسترمکله برابر، دؤولت گلیرلرینین توپلانماسی ایشینی ده خئیلی چتینلشدیریر، بئله‌لیکله، مطلقیت اوصولی-ایداره‌سی نین، اونون باشیندا دوران شاه سارایینین، ناظیرلرین، حاکیملرین و باشقالارین گئندیکجه آرتماقدا اولان طنطنه‌لی زادگان یاشاییشی خرجلرین اؤدنیلمه‌سی تدریجه تهلوکه‌یه معروض قالیردی.

بئله بیر مورکب شرایطده، یانی ۱۸۷۱-جی ایلین نوپابر آییندا میرزه حوسئین خان موشرولدؤوله باش ناظیر وظیفه‌سینه تعین ائدیلدی(۱۱۶). او، آروپادا تحصیل و تربیه آلمیش، گنج یاشلاریندا میرزه تاغی خان امیر کبیر طرفیندن حؤکومت ایشلرینه جلب ائدیلمیش ضیالیلاردان بیری ایدی.

میرزه حوسئین خان موشرولدؤوله نین حاکیمیت باشینا گلدیگی واختادک دؤولت ایشلری ۱۶ ناظیرین ایشتیراکی ایله تعین ائدیلمیش مشورتخانا آدلانان بیر هئیاتین الینده ایدی. هر هانسی بیر مساله بو هئیاتده موذاکیره ائدیلب، مصلحت گۆرولدوکدن سونرا، شاه اونون ایجرا سینین ایستهدیگی ناظیره تاپشیراردی(۱۱۷). میرزه حوسئین خان مشورتخانانی لغو ائده‌رک، اونون یئرینده ۹ ناظیر و بیر نفر باش ناظیردن عیبارت ناظیرلر شوراسی مجلسی آدلانان بیر هئیات تشکیل ائتدی. هئیاتین ترکیبینده اولان ناظیرلر بوتون ایشلرده موشرتک مسولیت داشی‌ییر، هر ناظیر اۆز ایشینده موستقیل اولوب باش ناظیرین قارشیسیندا، باش ناظیر ایسه شاهین قارشیسیندا مسولیت داشی‌ییردی(۱۱۸). موشرولدؤوله نین تشکیل ائدیگی شورا آروپا اۆلکه‌لرینده ناظیرلر هئیاتنی و یا دؤولت هئیاتنی آدلانان هئیاتلره اوخشار ترتیب ائدیلمیشدی(۱۱۹). اعتیقادولسسلطنه نین یازدیغینا گۆر، بو هئیات داشیدیغی مسولیت و مالیک اولدوغو ماهیت اعتباریله داها چوخ چار روسیاسی نین دؤولت شوراسینا بنزه‌ییردی(۱۲۰).

بو دیشیکلیک و یا «ایصلاحات» واختیله فراموشخانه و منلکوم خان طرفیندن ترتیب ائدیلمیش «کتابچه غیبی و یا دفتر تنظیمات» دا دؤولت قورولوشو حاقیندا وئردیگی ماده‌لردن بعضیلرین حیاتا کئچیرلمه‌سینه باشلانغیج ایدی. شوبه‌سیر، میرزه حوسئین خان بیر چوخ مساله‌لرده منلکوم خانلا و فراموشخانانین دیگر عوضولریله همراي و همفیکر ایدی. منلکوم خان سورگون ائدیلدیکدن سونرا میرزه حوسئین خان طرفیندن ایستانبولداکی

ایران سفارتخاناسیندا ایشه جلب اندیلیر و میرزه حوسئین خانین سعیی نتیجه سینده سارایین مثلکوما قارشى اولان نظری دیشیر(۱۲۱). بیر مودتدن سونرا مثلکوم ایرانا چاغیریلیر و مشورتچی ناظر صیفتیله ناظرلر هئیاتینه داخل اندیلیر(۱۲۲).

میرزه حوسئین خان موشیرولدووله دؤولت قورولوشوندا، مالیه، محکمه، حربی ایشلرده و بیر چوخ دیگر ساحه لرده باشلادیغی ایصلاحات ایله مورجع روحانیلری اؤزونه قارشى قالدیرماقلا برابر فراموشخانه عوضولرینی و دیگر مورتقی ضیالیلاری روحلاندیریر، اونلاری سیاسی، ایجتیماعی ایشلرده فعالیت گؤسترمگه جورا تاندیریردی. بو حادثه بیر چوخ ساحه ده، خصوصیه دؤولت دایره لرینده کؤهنه فتوال قورولوشو ایله یئنی جانلنماقدا اولان بورژوا نوماینده لری آراسیندا گئدن مباریزه نین باریز نومونه سی ایدی.

مثلکوم خان ایرانا قایتدیقدان سونرا، اؤلکه ده درین ایصلاحات شرايط یاراتماق اوچون مورتقی قووه لری سیاسی تشکیلاتدا بیرلشدیرمک ایشینی یئنین داوام ائتدیرمگه باشلادی. لاکین بو دفعه مثلکوم تشکیلاتی ایشلردن داها چوخ تبلیغاتی ایشلره، درنکلر، ایجلاسار تشکیل ائتمکدن داها چوخ کیتابچالار یازماق و نشر ائتمکله، اؤلکه ده حؤکم سورن کؤهنه قورولوشون، مطلقیت اصولی-ایداره سی نین چیرکینلیگینی و ضررلرینی آچیب گؤسترمک اوچون داها جیدی ایشه باشلامیشدیر.

بو دؤورده «آدمیت جمعیت» نین داشیدییغی مقصد اساس اعتباریله اؤزونون مرانامه و نیظامنامه ه سینی تکمیل لشدیرمک، اونو آیدین بیر طرزده، نیستین گنیش دایره نین نظریه چاتدیرماق اولموشدور. مثلکوم و «آدمیت جمعیت» نین بو دؤورده گؤستردیگی فعالیت بورادا شرطی اولراق ایکینجی دؤور آدلاندیریلیر.

قئید ائتمک لازیمدیر کی، مثلکوم خان سیاسی تشکیلاتچی اولماقلا برابر، عئینی زاماندا ۱۹-جو عصرین ایکینجی یاریسیندا ایرانین گؤرکملی ایجتیماعی مفکوره چیلریندن بیری ایدی. مثلکوم حاقیندا، خصوصیه ایران مولیفلرینی یازیلاریندا موختلیف و ضیدیتلی فیکیرلره تصادوف اولونور. ناظم اولایسلام کیرمانی نین فیکرینجه مثلکوم خان ایرانلیلاری اوباتماقدا ایلک تشبوئکار و اونلارین آزادلیق حرکاتی نین گؤرکملی باشچیلاریندان بیری(۱۲۳).

مسعود میرزه ظیل اولسولطان مثلکوم خانی افلاتونا، ارستویا بنزده رک، اونو بؤیوک موعلیم آدلاندیرمیشدی(۱۲۴). محمد حسن خان اعتمادولسلطنه نین مثلکوما قارشى بسله دیگی موناسیبت ضیدیتلیدیر. اور اثری نین بیر یئرینده مثلکومو تؤهمتلندیریر، اونون یازیلارینی معناسیز جیزماغارا آدلاندیریر، دیگر بیر یئرده ایسه مثلکومو گؤرکملی دیپلومات، اروپا و شرق بیلکلیرینی اوستاسی آدلاندیرمیشدیر(۱۲۵). موخیرولسلطنه، م. محمود، ایراهیم تئیموری و خان ملیک ساسانی نین اثرلرینده مثلکوم حاقیندا اویدورما و یالان فیکیرلره یول وئریلمیشدیر(۱۲۶). لاکین م. ملیکزاده مثلکومو مشروطه اینقیلابی نین بانیلریندن بیری حساب ائده رک، اونون آدینی بؤیوک، ایجتیماعی و سیاسی خادیملر سیراسیندا قئید ائتمیشدیر(۱۲۷). فریدون آدمیت اؤزونون سون یازیلاریندا مثلکوم خان ۱۹-جو عصرین ان گؤرکملی ایجتیماعی تنقیدچیسى کیمی قییمتلندیرمیشدیر. داها اهمیتلی سی بودور کی، مثلکوم اؤز حیات و فعالیتی دؤورونده اؤزونون ان یاخین دوستلاریندان بیری اولان آذربایجانین گؤرکملی موتفکیری م. ف. آخوندوف طرفیندن «روح اولقودس» (پاک روح) آدلاندیریلیمیش، و تانییمیش ایجتیماعی خادیم کیمی قییمتلندیریلیمیشدیر(۱۲۹).

آیدیندیر کی، مثلکوم خاندا دا بورژوا ایجتیماعی خادیملرینه خاص اولان بعضی منفی جهتلر اولموشدور.

مثلکوم خان اؤزونون ۵۰ ایلدن آرتیق ایجتیماعی-سیاسی فعالیتی دؤورونده چوخلو اثرلر یازمیشدیر(۱۳۰). همین اثرلرده اور اؤلکه نین ایجتیماعی، ایقتیصادی و سیاست ساحه لرینده اؤزونون ایصلاحات تدبیرلرینی عکس ائتدیرمیشدیر.

مثلکوم خانین ایصلاحاتی فیکیرلرینی باشلیجا اولراق بنش یئره آیرماق اولار:

- ۱- دؤولت قورولوشوندا ایصلاحات.
- ۲- فردی حقوق و شخصی آزادلیقلار.
- ۳- اروپا مدنیتی و یئنیلیکلرینی اؤلکه یه تطبیق ائتمک.
- ۴- اؤلکه نین ایقتیصادیاتی اینکیشاف ائتدیرمک.
- ۵- جهالته و دینی خورافاتا قارشى تعلیم-تربیه، علم و معاریف ایشلرینده ایصلاحات.

۱. **دؤولت قورولوشوندا ایصلاحات.** منلکوم خانین دؤولت قورولوشونداکی ایصلاحاتچی فیکیرلری اساس اعتباریلرله «کیتابچه غیبی و یا دفتر تنظیمات» آدلی اثرینده احاطه اولونموشدور. جمعیتین فعالیتینین بیرینجی دورونده بحث اندیلرکن بو بارهده موعین ایضاحات وئرلمیشدیر. لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کی، اؤلکهده ایجتیماعی فیکیرلرین اینکیشافی ایله علاقه دار اولاراق بو اینکیشاف منلکوم خانین فیکرینده و یازیلاریندا دا اؤز عکسینی تاپمیشدیر. منلن، همین کیتابچادا منلکوم ۱۸۵۸-جی ایله ایران اوچون نورمال موطلق مونارخیا حؤکومت فورماسینی لازیم حساب ائدهرک، معتدیل مونارخیانین ایرانا موناسیب اولمادیغینی گؤستریردیس، ۹۰-جی ایلرده او، معتدیل مونارخیا فیکیرینی یاماغا چالیشیر(۱۳۱).

منلکوم خان دؤولت قورولوشوندا ایصلاحات آپارماق، خصوصیلرله اؤلکهده قانون-قایدایا یارتماقلا کؤهنه اوصولی-ایدارهنی عوض ائتمک و عدالتلی محکمه قورولوشو برقرار ائتمک حاقیندا تکجه «کیتابچه غیبی و یا دفتر تنظیمات» دا دئییل، اؤزونون بیر چوخ اثرلرینده، او جوملهدن «رفیق و وزیر»، «حرف غریب»، «تنظیم لشکر و مجلس اداره»، «دفتر قانون»، «دستگاه دیوان»، «اوصول ترقی» و سایرهده ده گنیش شرح وئریمیشدیر. خصوصیلرله «اوصول ترقی» آدلی اثرده منلکوم ۸ ناظیرلیگین قورولوشونو، اونلارین وظیفه لرینی، گؤره جکلری ایشلری گنیش و آیدین صورتده ایضاح ائتمیشدیر.

منلکوم خان اؤز اثرلرینده ایران دؤولت قورولوشونو کسگین تنقید ائتمیشدیر. او، ناظیرلیکلرین بریاد حالدا اولمالارینا ایشاره ائدهرک بئله یازمیشدیر: «ناظیرلیکلرین بیریریلرله نه اینکی هئچ بیرعلاقه لری یوخدور، حتا اونلارین ایشلری بیریرینین عکسینه و بیریرینی اینکار ائتمه طرزده قورولموشدور(۱۳۲). منلکوم خانین فیکرینجه، دؤولت قورولوشوندا ایصلاحات ایشلری آپاریلدیقا بوتون علمسیز و ساوادسیز ناظیرلر و یوکسک روتبه لی قوللوقچولارین هامیسی اؤز وظیفه لریندن کنار ائدیلمه لیدرلر. او، بعضی ناظیرلرین و دؤولت باشچیلارینین حؤکومت اوچون آغیللی، دوزگون و صمیمی خادیم اولدوقلاری ایدنیاسینا جاواب اولاراق، بئله یازیر: «آغیللی، دوزگون، صمیمی اولماق ناظیرلیک وظیفه سی داشیماق اوچون کافی دئییل، بونلار آدی اینسان یاشاییشین ایلک شرطلریدیر. شاه فداکار و صمیمی اولماق اهمیتلی بیر ایش دئییلدیر، چونکی هارادا اولورسا- اولسون ساوادسیز، علمه سیز، لاکین صمیمی و فداکار قوللوقچونون قییمتی (مقصد ماشدیر-ت. ش.) ایدا ۲۰ تومندن آرتیق دئییلدیر. دؤولت قوللوقچوسو صمیمی و فداکار اولماقلا برابر علملی، بیلکلی و باجاریق لی اولمالیدیر(۱۳۳). منلکوم خانین دؤولت قورولوشونو ایصلاح ائتمک، بعضی ایداره لری کؤوندن دییشدیرمک حاقیندا داها گنیش و اطرافلی یازیلاری واردیر.

۲. **فردی حقوق و شخصی آزادلیقلار.** منلکوم خان ۱۸۸۳-جو ایله یازدیغی «حقوق اساسی فرد» و «صراط المستقیم» آدلی کیتابچالاریندا بو بارهده اطرافلی بحث ائتمیش، فردی حقوق و شخصی آزادلیقلاری دؤرد اساس حیصه یه آیرمیشدیر:

الف) فردی تامينات دئیکده وطنداشلارین جان و مالی نین تاميناتي نظرده توتولور. تودوغو وظیفه سیندن آسلی اولمایاراق وطنداشلارین جانی و مالی تاميناتینی پوزماغا، اونا هئچ کسین تجاویز ائتمگه حاقی و ایختیاری یوخدور. منلکوم خان یازیر:

«جانی و مالی تامينات اؤلکه نین و دونیانین آبادلیغی نین ایلک شرطیدیر»(۱۳۴).

ب) شخصی آزادلیقلاردان مقصد دیل، قلم، عقیده، ایش، مسکن و ایجتیماعی آزادلیقلاریدیر. منلکوم خان «ندای عدالت» کیتابچاسیندا بو آزادلیقلاردان اطرافلی بحث ائتمیشدیر(۱۳۵). ایضاحاتی آیدین گؤستریر کی، او، بورژوا دموکراتیک آزادلیقلاری (معتدیل مونارخییا، یانی کونستیتوسیالی مونارخییا) اوصولونو نظرده توتوموشدور.

ج) موساوات و برابرلیک حاقیندا منلکوم خان گؤستریر کی، ایستر یوخسول، ایسترسه وارلی، هامی اینسان و بیریریلرله قارداشدیر. هئچ کسین بیریریندن اوستونلویو یوخدور. بوتون وطنداشلار واحد حقوقا مالیکدیرلر. بوتون اهالی یوخسول، وارلی، بیلکلی، بیلکسیز بیر سؤزله، کیم اولورسا اولسون ایستیتناسیز اولاراق، قانون قارشیسیندا برابریدیر(۱۳۶).

د) بیلک و باجاریق اوستونلویونون مقصد بوتون ساحه لرده برابر اولان وطنداشلارین یالیز باجاریغی، علمی، بیلگی و فعالیتی ایله باشقالاریندان فرقلمه سیندن عیبارتدیر. سببسیز اوستونلوک هئچ کسه وئرلمیر، هر کس اؤزونون علمی، بیلگی و فعالیتی قارشیسیندا اوستونلویه مالیک اولمالیدیر(۱۳۷). منلکوم خان یازیر: حربی مکتبه، حربی آکادمیادا تحصیل آلمایان عسگره ضابطلیک، گنئراللیق چینی(روتبه سی) وئرلمه لیدیر(۱۳۸). او، جیدی صورتده ایرتی وظیفه نین علئیه نه اولموشدور.

۳. **آروپا مدنیتی و ینیلیکلرینی اؤلکه یه تطبیق ائتمک.** منلکوم خان بو ساحه ده اؤز کیتابچالارینین بیر چوخوندا قئیدلر وئریمیشدیر. او، ایجتیماعی، سیاسی، ایقتیصادی ساحه لرده آروپالیلاشمای ضروری حساب ائدهرک بو حاقدا بئله یازیر: آروپانین علمی و بیلگی سنل کیمی اؤز اطرافینا آخماقدادیر. بیز ده بو سنلین

قارشىسىنى آزاد قويمالى و اوندان ايستيفاده ائتمهلى بىك... ايران ياشاماق ايسته بىرسه، آروپا اينكيشافىندان اويرنملىدير(۱۲۹). مئلكوم خان آروپانين ايقتىصادى و سياسى قورولوشونو عئىنى ايله ايراندا تطبيق ائتمك فيكرىنى ايرلي سورموش و «كناپچه غىبى» ده بئله يازميشدېر: «تئلئقراف ايشلرىنى آروپادان گتيرديگىمىز كيمي، حوكومت قورولوشونو دا آروپا اؤلكه لرىندىن اخذ ائدهرك، ايراندا برقرار ائتمهلى بىك» (۱۶۰).

البته، معلومدور كى، ايقتىصادى ساحه ده گئري قالميش اؤلكه لر آروپانين اينكيشاف ائتميش اؤلكه لرىندىن اويرنملى و اؤلكه نى صنايعلشديرمكده آروپا صنايعسىندىن ايستيفاده ائتمه ليدىر. همچىنين دؤولت قورولوشوندا موطلق مونارخىيا عوضينه كاونستيتوسىيالى مونارخىيا ياراتماق ايستيدىكده، عوموميتله موترقى اؤلكه لردىن اويرنملى و اونو يارادىجي صورتده تطبيق ائتمه لى. لاكىن اؤز اؤلكه سى نىن عادت و عنعنه لرىنى، تاريخى، ايقتىماعى فرقلىرىنى نظره آلمادان، آروپا اؤلكه لرىنده اولان دؤولت قورولوشونو عئىنى ايله، منخانكىي اولاراق تطبيق ائتمك بىزجه اويغونسوزلوقا يول وئرمك دئمك ايدى.

۴. ايقتىصادىيائى اينكيشاف ائتديرمك. مئلكوم خان اؤلكه نين ايقتىصادى اينكيشافي اوچون ايرلي سورديوو تدبيرلرىنده آروپا بورژوا عالملىرى نين فيكىرلرىنه اساسلانمىش، «اؤلكه نين ابادلىغي و اينكيشافي اونون ايستىخال ائندىكى امتيعه نين مىقدارىندان آسپلدير» (۱۶۱) فيكرىنى قئيد ائدهرك، گؤسترميشدېر كى: «ايرانين ابادلاشماسى اوچون امتيعه ايستىخالى نين يوكسك اينكيشافي ضرورىدير. بوايش اوچون كاپىتالين اده ائدىلمه سى لازىم و واجىبدير» (۱۶۲). مئلكوم خان اؤزونون «اصول ترقى» اثرينده ايرانين گئربلىگى نين ان موهوم سببىنى كاپىتالين اولماماسىندا گؤرموشدور (۱۶۳). اور اؤلكه ده كاپىتال توپلاماق اوچون قاباقدا گؤستردىگى ايصلاحات تدبيرلرى نين حياتا كئچيرىلمه سىنى اساس شرط حساب ائتيدىكده سونرا ايراندا كاپىتالى نه واسيطه ايله آرتىرماق مومكوندور؟ (۱۶۴) سؤالىنا «بانك واسيطه سىله اؤلكه ده تداوولو و كاپىتالى آرتىرماق مومكوندور» (۱۶۵) - دئيه جاواب وئرميشدېر. مئلكوم خان بو فيكىر اوزرىنده دايناراق يازىر: «اؤلكه ده دمير، چاي و باشقا امتيعه لرى خارىجىدن گتيردىگىمىز كيمي، بانك واسيطه سىله كاپىتال جلب ائتمك ده مومكوندور» (۱۶۶). بورادا مئلكوم خارىجى كاپىتالين جلب ائدىلمه سى مساله سىنى و بونون منفعىتىنى ايضاح ائدىر. اؤلكه نين ايقتىصادىيائى اينكيشاف ائتديرمك، اؤلكه ده صنايع موسيسه لرى قورماق، تصروفاتى هر طرفلى گئنىشلندىر مك اوچون خارىجىدن بورج آلماق، خارىجى كاپىتالىستلر، شىركتلره ايسته دىكلرى قدر اؤلكه ده ايمتياز وئرمك، اونلارن كاپىتاللاىنى اؤلكه ده جلب ائتمك، خارىجى مونتخىصلرى ايرانا دعوت ائتمك لازىم و ضرورى حساب ائتميشدېر (۱۶۷). مئلكوم خان ۱۸۷۷- جى ايلده خارىجى ايشلر ناظىرلىگىنه گؤندردىگى كىتابچاسىندا اؤز فيكىرلرىنى خولاصه شكلىنده بئله شرح ائتميشدېر: «تفروعاتا يول وئرمه دن، قىساجا دئمك لازىمدىر كى، آروپا اؤلكه لرىندىن يوز كورور (۱۶۸) پول بورج آلىنمالي، يوز نفر موعلىم، موحاسىب، موهندىس، ايقتىصادچى و ديگر مونتخىصلر دعوت ائدىلىپ، قوللوقا گؤتورولمە لى، آروپادان ۲۰ شىركت دعوت ائدىلمە لى، اونلارن واسيطه سىله ايراندا دمير يولو، شوسه يوللارى چكە لى، مىلى، تىجارت، كند تصروفاتى بانكلارى تاسىس ائتمە لى، اينكيشاف ائتميش اؤلكه لردە اولدوغو كيمي، معدنلرى، سو احتياطلارنى، مئشه لرى ايشه سالمالي، اؤلكه نين گليرىنى و خرچلىرىنى نىظاما سالمالي، تئزلىكله مىن نفر طلبه خارىجه گؤندرمە لى و س...» (۱۶۹)

مئلكوم خان ايرانين تئزلىكله خارىجى دؤولتلر طرفىندىن موستمليكه يه چئوريله جگى تهلوكه سىنى چىس ائدىر، اؤلكه نى سورعتله اينكيشاف ائتديرمك، خارىجى كاپىتالى اؤلكه ده جلب ائتمك، ايمتيازلا وئرمك، حوكومت قورولوشوندا و بوتون ديگر ساحه لردە ايصلاحات ايارماق بو تهلوكه نين قارشىسىنى آلماق اوچون علاج تصور ائيدى (۱۷۰). قئيد ائتمك لازىمدىر كى، مئلكوم خان خارىجى كاپىتالىست دؤولتلر ن موستمليكه چى سياسىتلىرى حاقىندا ضيدىتلى آنلايشا مالىك ايدى. او، خارىجى تىجارتدن دانىشاركن بئله يازىر:

«آروپالىلار گئري قالميش اؤلكه لرى توتماق مقصدى داشىمىرلار. اونلار بو اؤلكه لرى اؤز موستمليكه لرىنه چئورمك فایدالى حساب ائتمىرلر... اونلار آنچاق تىجارت خاطرينه بعضى اؤلكه لرى توتماغا مجبور اولورلار» (۱۷۱). «اونلارن خارىجى اؤلكه لردىن ايستيفاده ائتمك واسيطه لرى آنچاق تىجارتدېر» (۱۷۲). مئلكوم خان اؤز فيكىرلرىنى اىثبات ائتمك اوچون قئيد ائدىر كى، «آروپالىلارن توتدوقلارى اؤلكه لردىن بعضىلرىنده توپلانان ايللىك وئركى چوخ واخت همين اؤلكه لرىن ايداره ائدىلمه سى خرچلىرىنى اؤده مگه كىفايت ائتمىر. هيندىستاندا توپلانان وئركىلردن بىر قىچك ده اولسون اينگىلىس خىزه سىنه وئرىلمىر» (۱۷۳). شوبهه سىز، مئلكوم خانين بو ايدىعاليارى حقيقتە اويغون دئىلىدېر، او، بورادا حيله گر اينگىلىس ديپلوماتياسى و مطبوعاتى نين اويدورمالارى تاثيرى آلتىندا بو كيمي دوزگون اولمايان فيكىر ايرلي سورموشدور. هالبوكى مئلكوم خان اؤزونون «پوليتىكهاى دولتى» ادلى اثرينده اينگىلتره نين حيله گر و آلدادىجي سياستىندن، ۱۹- جو عصرين اوللرىنده چار روسياسى و فرانسى حوكومتلىرىنه قارشى ايران حوكومت باشچىلارنى دفعه لرله آلداتماقلا ايراندان اؤز ايشقالچى سياسىتى خىرىنه ايستيفاده ائتمه سىندىن گئنىش و اطرافلى بحث ائتميش (۱۷۴)، اينگىلتره نين موستمليكه سياسىتىنى ايفشا ائدهرك بئله يازميشدېر: «... اينگىلىسلر هيندىستان ساحىللىرىنى توتماق ايسته بىردىلر، لاكىن بىر اؤلكه نى توتدوقدان سونرا اونو قوروماق اوچون باشقا بىر اؤلكه نين ايشغال ائدىلمه سى ضرورتى قارشىيا چىخىدقدا، اونلار تدرىجله بوتون هيندىستانى توتماغا مجبور اولدولار. مدرسى و كلكته نى توتماق بئىقالي ايشغال ائتمك ضرورى ائدى، بئىقال آلىندىقدان سونرا دئهلينى توتماق، سونرا حىدرآباد، پىچاب و كابولو و س. ايشغال ائتمك لازىم گلدى. ايندى هئراتى توتموشلار، هئراتى قوروماق اوچون ايران سىستانىنى ايشغال ائتمك لازىم گلميش، گله جكدە سىستانى قوروماق اوچون اينگىلىسلر ايرىلله يه جك و اى. ا.» (۱۷۵). مئلكوم خان اينگىلىس سياسىتىنى همين

بو اثرده داها آیدین ایفشا ائتمیش و گؤستمیشدیر کی، اینگیلیسلر همیشه ایرانلا گویا دوست اولماق ایسته دیکلرینی بیلدیرلر. بیزیم حؤکومت باشچیلاریمیز ایسه اینگیلیس دوستلوغونون معناسینی باشا دوشمورلر. اینگیلیسلر دوست دئدیگده، بیر اؤلکه نین قوشونور، مالیه ایشلری، خارجی سیاستی، بیر سۆزله همین اؤلکه نین حیات واسیطه لری، وارلیغی، ایستیقلالی اینگیلیس دیپلوماتلارینن ایختیاریندا اولدوقدا، بو اؤلکه اینگیلیس دوستو آدینی آلماق لاییق اولور. مثلن، هیندیستان حؤکومتلری، حئدرآباد- دکن و س. (۱۵۶).

۵. جهالت، دینی خورافاتا قارشى تعليم-تربيه، علم و ماعاریف ساحه سینده ایصلاحات. منلکوم خان اؤلکه ده حؤکم سورن ساوادسیزلیق، جهالت و دینی خورافاتا قارشى عمومى ماعاریف، گنیش تعليم-تربيه مساله سیندن اؤز اثرلرینده اطرافلی صورتده بحث ائتمیش و بو موهوم مساله لری اؤلکه ده باشلاناجاق ایصلاحاتین اساسلاریندان بیری حساب ائتمیشدیر. منلکوم خان اؤلکه نین هر طرفینده یئنی مکتبلر تاسیس ائتمکدن باشلامیش، تحصیل آماق اوچون یوزلرله، مینلرله طلبه نین خارجی اؤلکه لره گؤنلریمه سی تکلیفینی ایرلی سورموشدور. اور ساوادلانماق، تعليم-تربيه ایشلرینی آسانلاشدیرماق اوچون حتا ایفبانی دیشدیرمک تشبوتونده اولموش و بو باره ده «مبدأ ترقی»، «شیخ و وزیر» و دیگر اثرلرینده اطرافلی ایضاحات وئرمیشدیر. منلکوم ایفبانی دیشدیرمک ایشینده م. ف. آخوندوفا همراهی اولموش، بو باره ده اونولا مکتوبلاشمیشدیر. اور حتا فورانی و سعدي نین «گولستان» اثرینی ترتیب ائدیگی یئنی حرفلره اؤز یاخین همفیکری فریدولمولکون قلمی ایله یازلمیش شکیلده (۱۵۷) سارایا تقدیم ائتمیش و ایفبانی دیشدیرمک تکلیفینی وئرمیشدیر (۱۵۸). منلکوم خان دینی خورافاتا و جهالته قارشى، اونلاری اؤلکه یه یایان مورجع روحانیلره قارشى شیدتلی مباریزه آپارمیشدیر. اور مورجع روحانیلری، صوفیلری، مداح شاعیر و یازچیلاری تنقید آتشینه توموش، اؤزونون «چارچشمان»، «فیرقه کچ بینان»، «سیاح گوید» و س. اثرلرینده اونلاری ایجتیماعیاتین تۆر-تۆکونتلری، طوفتیللری کیمی ایفشا ائتمیشدیر.

«آدمیت جمعیتی» نین گؤرکملی باشچیلاریندان بیری ده میرزه یوسف خان مستشار اولدۇوله دیر. اور ایجتیماعی منشا اعتباریله تجارت بورژوازیسینا منسوب اولوب ۱۸۵۴-جو ایلدن ۱۸۶۷-جی ایلین سونونادک هشترخان، پنتربورق و تیغلیس شهرلرینده کونسول اولموش، ۱۸۶۷-جی ایلدن ۱۸۷۱-جی ایلهدک پاریسده ایرانین سفیری وظیفه سینا داشیمیشدیر (۱۵۹). میرزه یوسف خان روسیادا و فرانسادا اولدوغو مودته بو اؤلکه لرین سیاسی-ایجتیماعی وضعیتلری ایله یاخیندان تانیش اولموش، تیغلیسده اولدوغو زامان «کیتاب بنفش» آدلی اثرینی یازاراق، ایران سارایینا گؤنדרمیش و بو اثرده دمیر یولونون اؤلکه نین آبادلاشماسیندا نه قدر موهوم رولا مالیک اولماسیندان بحث ائتمیشدیر (۱۶۰). ۱۸۷۱-جی ایلده پاریسده اولدوغو زامانی فرانساین ۱۹ ماده لیک کونستیتوسیا سیندان ایقتیاسن «یک کلمه» آدلی اثرینی یازمیش و اونون ایران خالقلاری حیاتینا تطبیق ائدیلمه سی فیکرینی ایرلی سورموشدور. میرزه یوسف خان ایراندا آزادلیق ایدئیلاری یایان ان قاباچیل ضیالیلاردان بیری اولموشدور. اور ایجتیماعی قودرتین اساس منبعینی خالقدا و خالقین ایراده سینده اولدوغونو جسارته اعلان ائتمیش (۱۶۱) بیرینجی ایرانلی ایجتیماعی خادیمدیر. اور ایراندا پارلامنت اوصولی-ایداره سی یاراتماق فیکرینی ایرلی سورن ایلك شخصدیر (۱۶۲).

میرزه یوسف خانین «یک کلمه» آدلی اثری ۱۹۰۵-جی ایلده تهراندا یارانمیش «انجمن مخفی» (گیزلی انجمن) طرفیندن سیاسی پروگرام کیمی قبول ائدیلمیشدیر (۱۶۳). مستشار اولدۇوله ۱۸۸۹ (هجری قمری ۱۳۰۶-جی ایلده موطغفالدين میرزه یه یازدیغی مکتوبدا مطلقیت اوصولی-ایداره سینا اؤلکه نین هر جهتدن گئری قالماسی نین اساس عامیلی کیمی قییمتلندیرمیش، اونون نیجاتینی و آبادلاشماسینی مشروطه و کونستیتوسیون اوصولونون برقرار ائدیلمه سینده اولدوغونو قئید ائتمیشدیر (۱۶۴). همین مکتوب ناظم اولایسلام کترمانی نین «تاریخ بیداری ایرانیان» آدلی اثرینده وئریلمیش، ایرانین ایلك سیاسی جمعیتی نین کؤهنه قورولوشا و مطلقیته قارشى آپاردیغی تاریخی مباریزه نین کتبی سندلریندن بیریدیر.

ایرانین ایلك سیاسی جمعیتی نین، اونون منلکوم خان و میرزه یوسف خان کیمی باشچیلارینن یازیلارینی عمومیلشدیررکن، قئید ائتمک لازیمدیر کی، اونلار ایرانی، اونون اهالیسینی و اؤلکه نین ایستیقلالیتینی هر جور فلاکتدن خیلاص ائتمک اوچون ایران خالقلارینن ماعاریفلشدیریلمه سینا، ایجتیماعی قورولوشون دیشدیریلمه سینا اساس واسیطه و چاره کیمی قییمتلندیرمیشلر.

«آدمیت جمعیتی نین» نیظامنامه سینه گلدیکده، دئمک لازیمدیر کی، بو ساحه ده منلکوم خان فرانسا ماسونلارینن بؤوک شرق و اینگیلیس ماسونلارینن بؤوک لوژ تشکیلاتلاری نیظامنامه لریندن ایقتیاسن «اوصول آدمیت» آدلاندیردیغی اثرینی ترتیب آندهرک، جمعیته تقدیم ائتمیشدیر. منلکوم خان بو اثرینده ده ایرانین ایلك سیاسی جمعیتینی «آدمیت جمعیتی» آدلاندیرمیشدیر. بو جمعیت ۱۹-جو عصرین آخیرلاریندا ایران مطبوعاتیندا دا «آدمیت جمعیتی» آدی ایله قئید ائدیلمیشدیر.

«اوصول آدمیت» اؤز ماده لرینی آدمیت سؤزونون معناسی و ایضاحی ایله باشلایر (۱۶۵). سونرا بو اثر ایکی حیصه یه آیریلیر. بیرینجی حیصه ینددی فصیلدن عیبارتدیر. بو فصیلده جمعیتین وظیفه لری آدلانان تکلیفلر وئریلمیشدیر (۱۶۶). ایکینجی حیصه ۱۶ فصیلدر. بورادا «قواعد نظام» آدی ایله تشکیلاتین اهمیتی، اونون قایدا-قانولاری ایضاح ائدیلمیشدیر (۱۶۷).

۲۳۰ مادهده شرح ائدیلمیش بوتون بو فصیللری آیدین باشا دوشمک اوچون اولجه بیلیمک لازیمدیر کی، «اوصول آدمیت» ده جمعیتین عوضو «آدام» آدلانیر، ایلک تشکیلاتا و یا حؤوزهیه «جامع»، جامعین باشچیسینا «امین»، امینلره مرکزى تشکیلات آراسیندا واسیطه رولونو ایفا ائدن تشکیلاتچیا «هادی» دئییلیر. جمعیتین مرکزى رهبرلیک اورقانی «مدینه شریف» و یا «مدینه شریفه علم»، مرکزى رهبرلیک اورقانی عوضولری «اولیای مدینه شریف» آدلانیرلر (۱۶۸).

بیرینجی بؤلومهده جمعیتین عوضولری اوچون تعیین ائدیلمیش ۷ وظیفه بونلاردیر: پیسلیکلردن اوزاقلاشماق؛ یاخشیلیقلارلا مشغول اولماق؛ ظولمو رفع ائتمک؛ ایتیفاق یاراتماق؛ ساواد، بیلیم کسب ائتمک؛ آدمیتی یایماق؛ نیظام-اینیظاما ریعايت ائتمک (۱۶۹).

بو مادهلرین هر هرسی بیر فصیلین باشلیغی کیمی مووافق فصیللرده شرح و ایضاح ائدیلمیشدیر (۱۷۰).

«اوصول آدمیتین» ایکینجی بؤلومهسی تشکیلاتی قایدالارین شرحینه حصر ائدیلمیشدیر. بو حیصه ۱۶ فصیلدیر. اون مادهدن عیبارت اولان بیرینجی فصیلده تشکیلاتی قایدالاردان و اولارین ضرورلیگیندن بحث ائدیلمیش (۱۷۱). ایکینجی فصیلده جمعیته عضو اولماغین شرطلری و ثریلمیشدیر (علاقه، ایقرار، تعهود). بو اوچ شرط هر بیرى ایریلیقدا موعین مادهلره ایضاح ائدیلمیش (۱۷۲).

علاقه: هر بیر عضو «آدام» مرکزى اورقانی تعیین ائدیلمیش تشکیلاتچى («امین») واسیطهسیله یوخاری تشکیلاتلا علاقهدار اولمالیدیر. «امین» هر لیاسدا اولورسا- اولسون اونا حؤرمت ائدیلمهلی، «امین» سیز علاقده مومکون دئییلدیر. «امین» ین آدی و اونون گؤستریشلری گیزلی قالمالیدیر و س... (۱۷۳).

ایقرار: هر بیر عضو «آدام» اؤز «امین» ی حوضوروندا اؤز عوضولویونو («آدام» لیغینی) ایقرار ائتمهلیدیر، بو ایقرار تشکیلاتین گؤستردیگی موعین قایدا ایله ایجرا اولونور (۱۷۴).

تعهود: هر بیر عضو «آدام» یوخاری اورقانی یازیلی یا شیفاهی گؤستریشلرینی نه واسیطه ایله اولورسا- اولسون کئچیرمگی عؤدهسینه گؤتورمهلیدیر (۱۷۵).

آدمیتی یایماق، یانی جمعیتی گنیشلندیرمک اوچون اوچ واسیطه و یول واردیر: ۱- تربیت - شیفاهی تبلیغات؛ ۲- تقویت- مادی یاردیم؛ ۳- موساعیده- مردلیک یاردیمی، فعالیت گؤسترمک (۱۷۶). هر هانسی بیر عضو بو اوچ مادهدن بیرینی ایجرا ائتمهلیدیر. عکس تقدیرهده عضو «آدام» حساب ائدیلمیش (۱۷۷).

«اوصول آدمیتین ۱۰- جو فصیلینده ایلک تشکیلاتین- «جامع» ین ۱۹ مادهده تعریفی و ثریلمیشدیر. اولارین موهمو بونلاردیر: «آدام» ین هر هانسی بیر «جامع» ده ایشتیراک ائتمگه ایشتیاری واردیر. «جامع» ده ایشتیراک ائدن «آدام» لارین سایى ۱۲ دن ۲۴۰ نفره قدر اولما بیلر. هر «جامع» ین بیر «امین» ی اولمالی، «جامع» آدمیتین مکتبیدیر، «جامع» آدمیتین گوجو و قوتیدیر. بوتون «جامع» لر اؤز فعالیتلرینده موتفیق و یوخاری تشکیلاتین رهبرلیگی ایله حرکت ائتمهلیدیرلر (۱۷۸).

۱۳- جو فصیلده، عوضولره لازیم گلدیگی واختدا، اؤزلرینی بیریرینه تانیتمهلیدیرلر، ایشارهلردن ایستیفاده یوللاری گؤستریلمیشدیر. «آدام» لارین بیریرینه مکتوبلاری «ل. ی. س.» حرفلریندن اولان «لیس» سؤزو ایله و یا بو اوچ حرفین رقملى نین ایجد حسابی ایله یئکونو اولان «یوز» رقمی ایله باشلانمالیدیر (۱۷۹). «آداملار» بیریرینی تانیماق مقصدیله گؤروشمک ایسته دیکده موعین قایدا اوزره سالاملاشمالی، موعین ایشارهلره لایق حرکت و ثرمهلی و س. بو کیمی واسیطه لردن ایستیفاده ائتمهلیدیرلر (۱۸۰). دیگر فصیللرده «امین» و «هادی» نین وظیفه لری و س. تشکیلاتی مساله لر حاقیندا اطرافلی گؤستریشلر و ثریلمیشدیر (۱۸۱).

«آدمیت جمعیتی» نین گنیش پروگرام و نیظامنامهیه مالیک اولماسینا باخما یاراق، اور اؤز فعالیتی نین ایکینجی دؤورونده تشکیلاتی جهتن کیفایت قدر فعالیت گؤستره بیلمه میشدیر. بیر طرفدن منلکوم خانین ۱۸۷۱- جی ایلهده تئهرانا قایتیدقدان سونرا ۱۸۷۳- جو ایلهده ایرانین سفیری صیفتی ایله لوندونا گؤندریلمهسی، دیگر طرفدن میرزه حوسئین خان موشیرولدؤوله نین تئزلیکله باش ناظیرلیکدن کنار ائدیلمهسی ایله قاتی ابرتجاعچی قوه لرین دؤولت دایره لرینده حاکیم مؤوقع توتمالاری بو سیاسی جمعیتین فعالیتینی داها دا محدودلاشدیردی. منلکوم و اونون طرفدارلاری نین میرزه حوسئین خان طرفیندن باشلانمیش ایصلاحاتا بسله دیکلری امید بوشا چیخدی (۱۸۲).

ایصلاحاتا شرایط یاراتماق مقصدیله میرزه حوسئین خانین ۱۸۷۳- جو ایلهده و ایکینجی دفعه ۱۸۷۸- جی ایلهده آروپا اؤلکه لرینه سفری، شاهی و دؤولت باشچیلارینی آروپا مدنیتی و اینکیشافی ایله یاخیندان تانیش ائتمک پلانی دا موثبت نتیجه و ثرمه دی.

میرزه حوسئین خان خاریجی سیاست ساحه سینده ده مووفقیت قازانا بیلمه دی. چار و اینگیلتره دؤولتلری آراسیندا رقابت شیددتلندیگی بیر واختدا میرزه حوسئین خان اینگیلیس شیرکتلرینه بؤیوک ایمتیازلار و ثرمگی،

اونلاري ايرانا جلب ائتمگى ايرانين اينكىشافي و ايستىقلالي اوچون فايدالي اولاجاغىني تصور ائيدردى. ۱۸۸۱- جى ايلده ميرزه حوسئين خان دؤولت دايره لریندن و پايتاختدان اوزاقلاشدیریلدیقدان سونرا اونون باشلادیغی ایصلاحات اورتادان گئتدی. عبداللایه مستوفی یازیر کی، ۱۸۸۱-جى ایلده میرزه حوسئين خان مشهده هلاک اولدوقدا اونون ایراندا معتدیل مونارخیا حۆکومتی یاراتماق آرزوسو دا اۆزۆ ایله بیرلیکده اورتادان گئتدی (۱۸۸۳). دؤولت دايره لرینده اولکی هرج-مرجلیک، اۆزباشینالیق داها دا شیدتlendi. شاه و دیگر مورجع دؤولت باشچیلاری اوروپا سفر ائتدیکن سونرا ایرانلیلارین اویانمالارینین و دونیانین بۆیوک ترقی و اینکیشافي ایله تانیش اولمالارینین قارشیسینی آماق اوچون اونلاری اوروپا اۆلکه لرینه گئتمکدن محروم ائتدیله. ایرانین لوندانداکی سفیرى علاولسلطنه نین تئلقرامی نین اوستونده شاه اۆز الی ایله بئله یازمیشدیر:

ایرانلیلارین اوروپا اۆلکه لرینه سفر ائتمه لری چوخ-چوخ پیسیدیر. بو ایشین قارشیسى آلینمازسا، بوندان سونرا اوروپانی گۆرمک اوچون مین نفر مین نفر گنده جکلر. بونون دا تاثیري چوخ پیس و ضررلي اولاجاقدير» (۱۸۸۴). نصرالدین شاه حتا تئهراندا فرانسیز دیلی تدریس ائدن خصوصی صینیغلری ده باغلانمیشدی. او، ایرانلی نین فرانسیز دیلی اۆیرنکن فرانسانین بورژوا ریسپوبلیکا حۆکومتی سیستمی ایله تانیش اولاجاغیندان قورخوردو (۱۸۸۵). ایران حۆکومت باشچیلاری کوتله لری ساوادسیز، جهالت ایچریسینده، گۆزۆ باغلی ساخلاماق مقصدی ایله هر جور فیتنه کارلیغا ال ائتیردیله.

شاه و سارای قوللوقچولاری اۆز سفرلرینده اوروپا اۆلکه لرینین بورژوا اوصولی-ایداره سیندن، بورژوا آزادلیقلاریندان قورخوردولارسا دا، اونلار بو اۆلکه لرین سارابیلارینین، زادگانلارینین طنطنه لی یاشاییش طرزینی اۆز شخصی یاشاییشلارینا تطبیق ائتمگه جهد ائیدردیلر. شوبهه سیز، بئله یاشاییش طرزى بۆیوک پول طلب ائیدردی. بو وسایطی الیه ائتمک اوچون ایختیاریندا باشلیجا اولاراق ایکی موهوم گلیر منبعی وار ایدی: اهالی نین غارتی حسابینا گلیر توپلاماق، اۆلکه نین ثروت منبعلرینی ایمتیاز ادیله خاریچیلره وئرمک بونون موقابیلینده روشوت آماق.

ایستر اۆلکه نین داخلینده سارایین غارت سیستمین، گئتدیگجه آتماقدا اولان فئودال ظولمون، ایسترسه اۆلکه نی فلاکتیه اوغرادان ایمپریالیست سیاستینه قارشى بوتون اهالی ایچریسینده، خصوصیه تدریجیه موباریزه مئیدانینا چیخماقدا اولان میلی بورژوازی، مورتقى ضالیلار، اویانمیش و مورتقى قوه لره قوشولموش کوتله لر ایچریسینده ناراضیلیق آرتیر، اعتراضلار گوجلنیردی. لاکین بو موخالیفتچی موباریزه قوه نین باشیندا «آدمیت جمعیتی» ایلك سیاسی جمعیتدن باشقا هئچ بیر تشکیلاتی قوه یوخ ایدی. همچنین جمعیتین اۆزۆ ده تشکیلاتی جهندن چوخ ضعیف ایدی. حاکیم صینیغلر، مطلقیت، اونلارلا بیرلیکده خاریجی غارتچیلر اۆلکه نی و اهالی نی سویوب غارت ائتمکده قارشیدا دوران هر جور مانعهلر، ان کیچیک بیر چیخیشی، ان کیچیک بیر حرکتی امانسیزجاسینا ازیر، داغیدیر و آرادان آپاریردی. بئله بیر گرگین و قورخولو وضعیتده «آدمیت جمعیتی» اۆز گیزلی تشکیلاتینی گئنیشلندیرمک مقصدیه بئنی بیر تشبوته باشلادی. بو بئنی تشکیلاتی تشبوته «آدمیت جمعیتی» فعالیتینین ان گرگین دؤورونه تصادوف ائتمیشدیر کی، بو دا شرطی اولاراق جمعیتین فعالیتینین اوچونجو دورو ادلانیریلیر.

«آدمیت جمعیتی» فعالیتینین اوچونجو دورو

ایرانین ایلك سیاسی، گیزلی جمعیتی نین تخمین ۱۸۸۵-۱۸۹۷-جى ایللری احاطه ائدن فعالیت دؤورونو شرطی اولاراق، اوچونجو فعالیت دؤورو ادلانیرماقلا، قئید ائتمک لازیمدیر کی، بو دؤورده همین جمعیت داها فراماسون و یا فراموشخانه دئیل، «جامعه آدمیت» (آدمیت جمعیتی) آدی آلتیندا فعالیت گۆستریمیشدیر.

اول قئید ائدیلمگه کی، بو دؤورده ایرانى باشدان- باشا بوروموش ناراضیلیقلارین شیدتلمه سی ایران بورژوازیاسی نین و تدریجیه اویانماقدا اولان کوتله لرین مطلقیت اوصولی-ایداره سینه و ایمپریالیست دؤولتلره قارشى آپاردیغی موباریزه نین کسگین و جیددی مرحله لریندن بیری ایدی. بئله بیر چتین و گرگین شرایطده ایران بورژوازیاسینی، ایرانین مورتقى و ناراضی قوه لرینی بیرلشدیرمک، اۆلکه نی قارشیدا دوران تهلوکه دن خیلاص ائتمک مقصدی ایله فعالیت گۆسترن «آدمیت جمعیتی» بئنی تشکیلاتی تشبوته باشلادی. «آدمیت جمعیتی» اۆز فعالیت دؤورونده ایلك دفعه اولاراق آیری-آیری شخصلرین عونوانینا گیزلی لؤوح (ورق) گۆندرمگه باشلاییر. بو تشبوته «آدمیت جمعیتی» نین گئنیشلنمه سینده و همچنین اۆلکه ده بۆیوک نوفودا مالیک اولان روحانیلرین مطلقیته و خاریچیلره قارشى موباریزه یه جلب ائدیلمه سینده موهوم رول اویانمیشدیر. همین لؤوحلرین اهمیتینی درک ائتمک مقصدیه مئلکوم خانین اثرلرینه داخل اولان اوچ موهوم لؤوحون مضمونو ایله تانیش اولاق.

مىلكوم خانىن ۱۸۸۶-جى ايل سىنتىيابر آيىندا سون دفعه اولراق، تهرانا گلمهسى و اورادا گوردويو ايشلر حاقىندا الده بعضى معلومات واردىر. اونون تهرانا قالدېغى بىر نئجه آي عرضىده سارايدا و حۆكومت دايرهلىرىده نوفوذلو شىخىلرله گوردولرىنىن مؤوضوعسو ظاهرىن اليفباني دېشىدىرمك مسالهسى، لاكين اساس مقصدى «آدميت جمعيتى» نى تشكىلاتى جهتن گنىشىلندىرمك و قوووتلندىرمك ايدى. مىلكوم خان ايناندىغى بعضى روحانىلرله، يوكسك وظيفهلى دؤولت قوللوقچولارى ايله بو بارهده گىزلى و اطرافلى موزاكيرهلر آپارمىشىدىر. چوخ گومان ائتمك اولار كې، مىلكوم خان همىن لؤولچلرى ده تهرانا اولدوغو واخندا يازىب حاضىرلامىشىدىر. «آدميت جمعيتى» نىن و مىلكوم خانىن تشكىلاتى ساحهده آپاردىغى ايشلر چوخ گىزلى ساخالاندىغىنا گؤر، بو بارهده اطرافلى معلومات الده يوخدور. لاكين موختلىف منبعلردن آيدىن گوردونور كې، جمعيتىن فعاليتى نىن اوچونجو دؤورونون باشلانماسى ايل، خصوصيله مىلكوم خانىن تهرانا اولدوغو تاريخدن اعتيبارن بؤوك روحانىلردن، يوكسك روتبهلى دؤولت قوللوقچولاردان، موختلىف صىنىف و طبقهلرلر گؤركملى نومائندهلرلردن بعضىلرى او جوملهدن حاجى شىخ هادى نجم آبادى، حاجى سىد مهدى دؤولتآبادى، ميرزه سىد ولي، ميرزه سىد زئين العابدن ايمام جومعه(۱۸۶). موستشارولدؤوله، امين اولدؤوله، يحيى خان موشىرولدؤوله(۱۸۷)، سعد ولدؤوله، زوكا اولمولوك فروغى، فرىدولمولوك، حاج سىاخ و باشقالارى «آدميت جمعيتى» نىن باشچىلارى و رهبرلرى سىراسىنا داخىلدىلر(۱۸۸)، ميرزه يحيى دؤولتآبادى مىلكوم خانىن همىن واختلاردا گؤستردىگى سياسى فعالته ايشاره ائدر كې، يازىر كې، مىلكوم خان تهرانا اولدوغو واخ گىزلى يىغىنچاق تشكىل ائدر كې، بو يىغىنچاقى يئنى و آزاد فيكىرلرلرلر پارناماسى مركزىنه چئويرمگه چاليشىر و بونا موعين قدر نايل اولايلىر(۱۸۹)، مىلكوم خان بو دؤورده تىكجه تهرانا دئىل، ايرانىن باشقا موهورم شىهرلرىنده ده «جامع» لر ياراتماغا تشبوت ائتمىشىدىر.

«آدميت جمعيتى» نىن گىزلى يازدىغى لؤولچلردن اولان «مفتاح» موراجيعتنامه شىكلينده يازىلاراق، موختلىف صىنىف و طبقهلرلرلر گؤركملى نومائندهلرلرلر گؤندىرلىر و بو واسيطه ايله اونلارى جمعيتىن اطرافىندا توپلانماغا و جمعيتىن سىرالارىنى گنىشىلندىرمگه چاغىرىدىر. سوال-جاواب شىكلينده يازىلمىش لؤوچون باشلاندىغىندا ايران جمعيتى بىر زىندان كىمى تصوير ائدىلير. زىندانى محو ائتمك و خىلاص يوللارى «آدميت جمعيتى» سىرالارىنا داخىل اولماقدا گؤرولور(۱۹۰). «مفتاح» ايشات ائتمگه چاليشىر كې، تازا زىندان تىزلىكله داغدىلاچاق، اونون بئرىنده عدالت بايراغى يوكسكلره قالدىرىلاچاق و اؤلكهده مۇوجود ايجتيماعى حياتىن اساسى دېشىدىرىله حكدىر(۱۹۱).

«مفتاح» لؤوچونده بىر سىرا عومومى مسالهلرلرلر شىرخىندن سونرا گؤستىرلىر كې، هر بىر شىرفلى و ناموسلو شىخىن وظيفهسى بو لؤوچو اوخودوقدان سونرا «آدميت جمعيتى» نىن «امين» لرىدن بىرى نىن واسيطهسىله «جامع» لردن بىرىنه داخىل اولماقدا(۱۹۲). لؤوچون بو حىصهسىنده «امين» نىن وظيفهلىرى؛ «جامع» نىن اهمىتى حاقىندا، «اوصول آدميت» ده اولدوغو كىمى گنىش معلومات وئرىلمىشىدىر. «مفتاح» لؤوچونده ايكىنچى موهورم مساله «آدميت جمعيتى» نىن روحانىلرله بسلهدىگى موناسىبت و اونلارى جمعيتىه جلب ائتمك مقصدىله اونلار حاقىندا وئرىلمىش تعريفدىر. بورادا «امين» لرىن جمعيتىده توتدوقلارى مۇوقعدن بحث ائندىكدن سونرا بئله يازىر: «موحتهدىلر عالم و بىلىكلى اولدوقلارىنا گؤره «آدميتىن» ان حؤرمتملى امىنلرىدىرلر... بوتون «آدام» لار (عوضولر) بىلىكلى موحتهدىلرلرلر اطرافىندا توپلانماقدا(۱۹۳). «آدميت جمعيتى» «مفتاح» لؤوچونو آن شىخىلرله اىختىيار وئرمىشىدىر كې، «امين» و «آدام» اولمايان هر هانسى بىر يئرده اؤزونو «امين» بىلىب، مظلوملاردان بىر دسته توپلاياراق، تىزلىكله بىر «جامع» تشكىل ائتىسىن. ظولم حددن آشمىش، هامى دؤزولمز وضعيتىدهدىر، «آدميت جمعيتى» نىن تعقيب ائندىگى مقصد هر هانسى بىر آدمىن يانيندا شرح ائدىلرسه، او هئچ بىر شئى گؤزلهمدن جمعيتىن سىرالارىنا داخىل اولماقدا(۱۹۴). «مفتاح» لؤوچونون سونوندا روحانىلرله خىطابن بئله يازىلير: «ائى روحانىلر، بىز بو اؤلكه نىن «آدام» لارى ائلاهىن شىرىعتىنه تابع اولماقلا مىلتىن حوقوقونو قوروماق اوچون بىرلىشمىش بىر اوردو ياراتمىشيق، سىز بو اوردونون باشچىلارى اولماغا هر جهتن يارارلى و لاىىقسىنىز. بىز هامىمىز («آدميت جمعيتى» - ت. ش.) سىزىن اؤز اچرىنىزدن سئچىب گؤستره حگىنىز هر هانسى بىر موحتهدىن ائدىنجا گئتمگى، اونون اطرافىندا فداكارلىق گؤستىرگه حاضىرىق»(۱۹۵).

«حجت» آدلانان ايكىنچى لؤوچه يئنه عدى شىخىلرله خىطابن موراجيعتنامه كىمى نشر ائدىلمىشىدىر. بورادا جمعيتىن و بىرلىگىن فايدالى نئىجهلرلرلرلرلر بحث ائدىلير و هامى جمعيتىن سىرالارىندا بىرلىشمگه دعوت اولونور و اهالى اچرىسىنده اولان حؤرمتملى و قورخماز مرد اينسانلارلر «آدميت جمعيتى» سىرالارىنا جلب ائدىلمهسى قئيد اولونور(۱۹۶). لؤوچهده روحانىلرله حؤرمت و رىعايت ائدىلمهسى خصوصى گؤستىرلىر(۱۹۷).

اوچونجو، ايكى حىصهدهن عىبارت اولان لؤوچى «توفىق امانت» دىر كې، اونون بىرىنچى حىصهسى «آدام» لارا (عوضولر)، ايكىنچى حىصه ايسه «امين» لره خىطابن يازىلمىشىدىر. كىتاپچادا اؤلكهده داوام ائدن دؤزولمز ايجتيماعى وضعيتدن، موطلقىتن ظولملرىدن، اؤلكه نىن خارابايا چئورىلمهسىندن، اهالى نىن اغير فلاكته دوچار اولماسىندان دانىشىلدىقدان سونرا، قاباقداكى لؤوچلرده گؤستىرىلدىگى كىمى، بوتون بو ايجتيماعى دردلرلر علاجى «آدميت جمعيتى» نىن گنىشىلندىرىلمهسىنده و گولندىرىلمهسىنده اولدوغو گؤستىرلىر(۱۹۸). بو لؤوچهده موهورم مسالهلردن بىرى بودور كې، جمعيتىن مركزى رهبرىلىك اورقانى طرفىندن عونوانىنا «توفىق امانت» لؤوچو گؤندىرىلمىش «آدام» (عوضو) «امين» لىك وظيفهسىنه تعين ائدىلير، اونا يئنى «جامع» تشكىل ائتمك وظيفهسى تاپشىرىلمىشىدىر. بو بارهده لؤوچهده بئله يازىلير: «آدام!» سىز اؤز بىلىگىنىزه ولىاقتىنىزه گؤره «امين» تعين اولونورسونوز... سىز تاريخى تجروبهلر و شىرىعت قايدالارىنا اساسن بىلىرىسىنىز كې، بىرلىگى و ايتىفاقى اولمايان هر هانسى بىر مىللتىن حياتى و اينكىشافى تهلوكه قارشىسىندا دىر. بىرلىك و ايتىفاق اوچون ده «جامع» لر

تشکیل ائدیلمه لیدیر. چونکی میللتین گوجو یالنیز «جامع» لرین سیماسیندا اؤزونو گؤستره بیلر. میللتی فلاکتدن خیلاص ائتمک آنجاق «جامع» لرین یارانماسیندادیر. «آدام!» «آدمیت جمعیتی» نین نیظامنامه سی اساسیندا «جامع» تشکیل ائتمه لی سن، چونکی غلبه نین اساس شرطی «جامع» لرین سایینی آرتیریلماسیندا و اونلارین علاقهرلی نین مؤحکم لندیریلمه سینده دیر (۱۹۹).

«توفیق امانت» لؤوچونون «امین» لره خیطابن یازیلیمیش ایکینجی حیصه سینده «امین» لر «هادی» لیک وظیفه سینه تعین ائدیلمیش. یئنی «هادی» لره عوضولر ایچریسیندن یئنی «امین» لر سئچمک و اونلاری مرکز ی رهبر لیک اورقانی تانیتدیرماق ایختیاری وئر یلمیشدیر (۲۰۰). بورادا جیددی تاپشیریلیر کی، «امین» چوخ دا گنج اولماملی، یئنی «هادی» یوخاری تشکیلاتا تقدیم ائدیگی هر هانسی بیر «امین» یین ایشلری نین مسولیتینی داشیمالیدیر (۲۰۱). جمعیتین رهبر لیک اورقانی طرفیندن «امین» لره گؤندریلمیش «توفیق امانت» لؤوچو اونلارین «هادی» لیک وظیفه لرینی تصدیق ائدن اعتبارلی سند کیمی قییمتلندیریلیر (۲۰۲). لؤوچلری و تشکیلاتین دیگر یازیلارینی «هادی» لره چاتدیرماقدا جمعیتین رهبر لیک مرکز ی بؤوک چتینلیکلره راست گلیردی. بو ایشده جمعیتین گؤرکملی و قورخماز عوضولریندن بیر نئجه سی بیلاواسیطه ایشتیراک ائدهرک، لؤوچلری و دیگر یازیلاری «هادی» لره چاتدیرماقدا فداکارلیقلا فعالیت گؤستر میشلر.

«توفیق امانت» لؤوچونده «مفتاح»، «حجت» لؤوچلرینده اولدوغو کیمی، روحانیلرین ایجتیماعی رولو قییمتلندیریلیر، اونلاری جمعیت، عومومیتله سیاسی موباریزه یه جلب ائتمک مقصدیله جمعیتین حتا رهبر لیک رولونون اونلارین ایختیارینا وئر یلمه سی مساله سی قوبولور. «آدمیت جمعیتی» نین بو لؤوچلرده روحانیلر حاقیندا خط حرکتی چوخ اینجه و مهارت لیدیر. قئید ائتمک لازیم دیر کی، «آدمیت جمعیتی» و عومومیتله یئنی منیدانا گلمیش بورژوازی، اؤلکه ده آغالیق ائدن ایکی موهوم قوه ونی- مطلقیت و روحانیلری بیریریندن آیرماق، روحانیلرین کوتله لر آراسیندا اولان نوفوذونان ایستیفاده ائتمک تدبیرینی حیاتا کئچیرمک مقصدیله چوخ سعی گؤستر میش و دؤورون شرایطینه اویغون فایدالی نتیجه لر ائده بیل میشلر. ان موهوم نتیجه لردن بیر ی بودور کی، روحانیلر بو سیاسی جمعیتین باشچیلارینی و عوضولرینی کافر اعلان ائتمه میش، اونلاری کوتله لردن تجرید ائده بیلمه میشلر. ایکینجی سی، بؤوک موحتهدیلردن حاجی سید ایسماعیل بئهبهانی، سید محمد صادق سنگلجی، سونرا حاجی شیخ هادی نجم آبادی، داها سونرا سید محمد طباطبایی و باشقالاری بو جمعیت یه یاردیم گؤستر میش و بعضی روحانیلر جمعیتین سیرالاریندا فعالیت گؤستر میشلر. اوچونجوسو، مطلقیتله روحانیلر آراسیندا اولان منافع توقوشمالاری بو جمعیتین تدبیرلری نتیجه سینده تدریجله شیدت لنمیش، بو ایکی موهوم قوه آراسیندا اولان فاصیله گئدیگجه درینلشهرک و ۱۸۹۱-جی ایل «تنه کی» (تانباکی) عوصیانی» ندا اؤزونون یوکسک مرحله سینیه چاتدیر یلمیشدیر. بو موهوم مساله نین- مطلقیتله روحانیلر آراسیندا ضیدیتین کسگینلشمه سی نین گله جک تاریخی حادیثه لر اوچون خوصوصیله مشروطه اینقیلابی اوچون فایدالی نتیجه لری اولموشدور.

«آدمیت جمعیتی» فعالیتی نین نیسبتن قوووتلندیگی بیر واختدا نصرالدین شاه اوچونجو دفعه اوروپا سفر ائدیر. ۱۸۸۹-جو ایل آپریل آییندا اوکتیابر آیینداک داوام ائدن بو سفرین تشکیلینده اینگیلتره دیپلماتیاسی یاخیندان ایشتیراک ائتمیشدیر. اینگیلیس ایمپریالیستلری نین همین بو سفرده ایراندا ائدیقلاری ایمتیازلاردان بیر ی توتون ایمتیازی ایدی. بو ایمتیاز حاقیندا لوندون موذاکیره لرینده موعین راضیلیغا گلدیکن سونرا، اینگیلتره دؤولتی نین باش ناظیری لورد سولسبری نین موشاوری مازور تالبوت اینگیلیس کاپیتالیستلری واسیطه سیله ۶۵۰ مین فونت سنترلینق کاپیتالا مالیک اولان بیر شیرکت تشکیل ائدهرک (۲۰۳) ۱۸۹۰-جی ایلین اوللرینده تهرانا گلیر. او، روشوت گوجونه تنزلیکله شاهدان چوخ الوئریشلی ایمتیاز آماغا نایل اولور (۲۰۴). باش ناظر امین اولسولطان، حربی ناظر نایب اولسلطنه و دیگر دؤولت باشچیلاری ۴۰۰ مین تومن روشوت آلمیشدی (۲۰۵). حادیثه نین موشاهیده چیلریندن اولان عابباس میرزه مولک آرا یازیر کی، شاه اؤز ناظیرلری نین مشورتیله اؤلکه نین توتون- تنه کی ایمتیازینی چوخ اوجوز قییمته اینگیلیسلره ساتدی، ۲۵ مین فونت سنترلینق روشوتی ائشیدن شاه هئچ بیر فیکر ائتمه دن ایمتیاز موقاویله سینیه ایضالادی. اینگیلیسلر باش ناظیره و باشقالارینا دا روشوت وئر میشدیلر (۲۰۶).

۱۵ ماده ده ترتیب ائدیلمیش توتون ایمتیازی ایران ایستحصالچیلاری نین، تاجیرلری نین ضررینه ایدی. ایرانین هر طرفیندن توتون- تنه کی حاضیرلیغی، آلینب- ساتیلماسی، خارجه ایخراج ائدیلمه سی، بیر سؤزله، بو ساحه ده بوتون ایشلر تام ایختیارلا خارجه ایمتیازچیلارا وئر یلمیشدی (۲۰۷). هر فرد اوچون ایلیک مصرف میقداری تعین ائدیلمیش ۵،۱ کیلوگرامدان آرتیق توتون و یا تنه کی آماق و ایشلتمک قاداغان ائدیلمیشدی (۲۰۸). بوتون بونلارین موقابیلینده شیرکت ایله اؤز گلیرندن آنجاق ۱۵ مین لیره ایران حؤکومتینه وئر مگی عؤهده سینیه گؤتورموشدو (۲۰۹).

توتون ایمتیازی وئر یلدیکن سونرا اینگیلیس تبعه لری اولان قوللوچولار دسته- دسته ایرانا آخیشیب گلمگه باشلادیلار. اونلار روشوت آلمیش جاهیل دؤولت باشچیلاری نین یاراتدیغی شرایطدن ایستیفاده ائدهرک، خوصوصی دسته لر تشکیل ائدیلمیش و اهالی ایله غالیبلر کیمی رفتار ائتمگه باشلادیلار (۲۱۰).

یاخین موشاهیده چیلردن فرانسالی دوکتور فنوریه نین یازدیغینا گؤر، اینگیلیسلرین بو جور آخینی و اؤزباشینالیغی هر یئرده، خوصوصیله بؤوک شهرلرده اعتیراض سسلری نین یوکسلمه سینیه سبب اولدو (۲۱۱). توتونون

ایستحصالی و آلوئری ایله مشغول اولانلار و همچنین بیر چوخ وطنپرور شخصلر شهرلرده بؤیوک روحانلیرین و موحتهدلیرین اتولرینده توپلاناراق، اولنارین ایشه قاریشمالارینی طلب اتدیلر(۲۱۲). تهراندا و باشقا موهوم شهرلرده باشلانمیش هیجان و اعتراض اولکهنین هر طرفینه یایلدی، روحانلر ده خالقا قوشولاراق، بؤیوک فعالیت گؤستردیلر. ایران خالقلارینین موبارزه حرکاتی تاریخینده «تبه کی عوصیانی» آدی ایله مشهور اولموش بو حرکات ایران خالقلارینین ایمپریالیزم علئیهینه آپاردیغی ایلك چيخیشدیر. بو اثرده «تبه کی عوصیانی» حاقیندا گنیش معلومات وئرمک مقصدی قارشیا قویولمامیشدیر، بئری گلدیکده عوصیانی ایرانین سیاسی جمعیتلری و تشکیلاتلارینین فعالیتی ایله علاقه دار جهتلرینه قیساچا ایشاره اولوناجاقدیر(۲۱۳).

قئید ائتمک لازیمدیر کی، ۱۸۸۹-جو ایلین آوقوستوندا لوندوندا توتون ایمتیازی حاقیندا موذاکیره گئدرکن، میرزه منلکوم خان شاها مین قیزیل لیره وئرهک ایراندا لوتتیا تشکیل ائتمک ایمتیازینی آلمیشدی. ایمتیاز میرزه منلکوم خانین آدینا دئییل، ایران سفیرلیگی قوللوچولاریندان فرانسالی بوزیکین آدینا الینماسینا باخماباراق(۲۱۴)، بو ایش منلکوم خانین فعالیتینده ان بؤیوک نؤقسان و ان ضعیف جهت ایدی. بو حادثه منلکوم خانین موخالیفلرینه اونون نؤقسانلارینی حددن آرتیق شیشیرتمگی، اونا قارشى بؤهتان و ایفتیرا یاغدیрмаغا ایمکان وئیردی.

شاه و باش ناظر آروپادان قایتدیقدان سونرا ۱۸۸۹-جو ایلین دئکابریندا «روحانلیرین اعتراضی» باهاناسیله لوتتیا ایمتیازینی لغو اولونماسینی منلکوم خان خیر وئردیلر(۲۱۵). منلکوم خان همین ایمتیازی اینگیلسلرین «انقلو-آزیاتیک سیندیكات» شیرکتینه ساتاراق، ایرانین ایمتیازی لغو ائتمک قرارینی رد اتدی. نتیجه ده، بو ایش ایران حؤکومتی طرفیندن لوندون محکمه سینه وئریلدی، ۱۸۹۰-جی ایل مارت آیی نین ۱۶-دا ایسه منلکوم خان سفیر وظیفه سیندن کنار ائدیلدی(۲۱۶).

بو حادثه دن سونرا منلکوم خان لوندوندا «قانون» قزئتینی نشر ائتمکله، مطلقیته قارشى داها جیددی موبارزه به باشلاپیر. موحیط طباطبایی، ای. تیموری «قانون» قزئتینی نشرینی ۱۸۹۱-جی ایلدن، رابینو، م. تربیت، آندوارد براون، ک. چایکین، فریدون آدمیت و باشقالاری ۱۸۹۰-جی ایل فئورال آییندن گؤسترمیشلر. مولیفلر آراسیندا موباحیثه لی اولان بو فیکیر «قانون» قزئتینی نؤمره لریندن بعضیلرین تاریخسیز چاپ اولونماسیندان ایرلی گلمیشدیر. لاکین قزئتین بیرینجی نؤمره سینده ایرانلا فرانساین خارجی تیجارتی موقایسه ائدیلدیکده، ۱۸۸۹-جو ایل کئچن ایل کیمی ایفاده ائدیلدیگینه گؤره، قزئتین ۱۸۹۰-جی ایله نشر ائدیلمه سی موباحیثه لی یوخ، قطعیدیر.

ایران مولیفلریندن بعضیلری، او جومله دن م. محمود، خان ملیک ساسانی، موحیط طباطبایی «قانون» قزئتینی نشرینی لوتتیا ایمتیازینی لغو ائدیلمه سی و بیر سیرا سیاسی مساله لرله علاقه لندیریرلر. البته، بو دوزگون دئییلدیر. منلکوم خان و «آدمیت جمعیتی» نچه ایل قاباق سیاسی بیر قزئت نشر ائتمک مقصدی داشی بیردییلر. بو باره ده قزئتین بیرینجی نؤمره سینده بئله یازلمیشدیر: «قزئتین گوجونو و معناسینی باشا دوشن نچه نفر وطنپرور دؤرد، بئش ایل مودتینده دونیانین بیر چوخ بئرلرینی دولاناراق، وارلیلاردان، مورتقی شخصلردن، سخاوت صاحبیلریندن کوللی مقدار مادی وسایط توپلاییب، معتبر بیر شیرکت تشکیل اتدیلر. اولنارین مقصدی ایرانین هر طرفینده قزئت و فایدالی کیتابلار نشر ائتمکدن عیبارت ایدی کی، «قانون» قزئتینی ده بونلارین بیریدیر»(۲۱۷). منلکوم خان و «آدمیت جمعیتی» اؤز فیکیرلرینی، کوتله لرین خئیرینه اولان یازیلارینی آزاد صورتده چاپ ائدیپ، ایرانا چاتدیрмаق مقصدیله «قانون» قزئتینی خارجه چاپ ائدیلمک قرارینا گلمیشدیلر(۲۱۸).

«قانون» ون فورماجا قزئت کیمی نشر ائدیلمه سینه باخماباراق او، اؤز مضمونو اعتباریله گونده لیک، هفته لیک و یا ایلیق قزئت کاراکتتری داشیمامیش، گونده لیک خیرلری، باش وئرمیش حادثه لرلی اوخوجویا چاتدیрмаق مقصدیله نشر ائدیلمه میشدیر. «قانون» اؤزو ده بو مساله به ایشاره آنده رک یازیر: «بو قزئت هر گون بیر یئنیلیک خبر وئرن قزئت دئییل، بورادا درج اولونان لؤولرین هامیسی بیرلیکده بیر کیتابدیر، بو کیتاب «آدمیت» قایدالارینی یایماق و اؤیرتمک مقصدیله نشر ائدیلمک»(۲۱۹). عومومیتله، «قانون» قزئتینی اؤز یازیلاری و تعقیب ائتدیگی مقصد اعتباریله ایرانین ایلك سیاسی، گیزلی جمعیتی اولان «آدمیت جمعیتی» نین اورقانی کیمی نشر ائدیلمیشدیر.

قئید ائتمک لازیمدیر کی، قزئتین یازیلاری «آدمیت جمعیتی» نین یازیلارینی، لؤولرینی آردی، داوامی و مضمونجا اینکیشافی نین تظاهورودور. «قانون» قزئتینی بیرینجی نؤمره سینده وئرلن «ایتیفاق»، «عدالت»، «ترقی» شوعلارلاری «آدمیت جمعیتی» نین لؤولرینده وئرلمیش شوعلارلاردان گؤتورولموشدور. اونون نؤمره لرینی، صحیفه لرینی مضمونو بیریرک نین آردینجا عومومی و موعین بیر مقصدی تعقیب ائدن گیزلی، سیاسی بیر تشکیلاتین فعالیتینه ایستقامت وئرن، مورتقی قوه لرلی بو تشکیلاتین سیرالاریندا توپلاماغا سعی گؤسترن موهوم بیر کیتابچادیر. «قانون» قزئتینی یازیردی: «فایدالی فیکیرلر بیر یئرده توپلانماقدان هئج بیر قوه کسب آنده بیلمز»(۲۲۰).

«قانون» قزئتینی «آدمیت جمعیتی» نین فعالیتی نین اوچونجو دؤورونون باشلانقیچیندا نشر ائدیلمیش لؤولردن وئرلن تشکیلاتی مساله لرلی اؤز صحیفه لرینده داها آیدین و تکرارن قئید ائتمکله، اؤزونون تشکیلاتی رولا مالیک اولدوغونو دا گؤستره بیلیمیشدیر. «آدمیت جمعیتی» نین نیظامنامه سی اولان «اوصول آدمیت» نین بیر چوخ ماده لرلی قزئتین نؤمرلرینده ایضاحی صورتده درج ائدیلمیشدیر. جمعیت اؤز عوضلرینی «آدام» آدلاندیرماقدان داشیدیغی مقصدی قزئنده بئله ایضاح ائتمیشدیر: «بیز ظولمه دوشمنیک، عدالت طلب ائدیریک، حتا آدیميزین دا

ظالم جاناورلاردان (دؤولت قوللوچولارینی نظرده توتور- ت. ش.) فرقلمه‌سی اوچون هر بئرده اؤزوموزو «آدام» اعلان ائدیریک» (۲۲۱).

«قانون» قزنتی «آدمیت جمعیتی» نه اوزولما شرطلریندن بعضیلرینی، «جامعه» نین خصوصیتینی، عوضولری نین ساینی، «امین» ین وظیفه‌لرینی گئنیش ایضاح ائده‌رک (۲۲۲) گؤستریر کی، «بیلاواسیطه و یا گؤرکملی بیر آدام واسیطه‌سیله «قانون» قزنتینی آلان شخصلر بیلمه‌لیدیرلر کی، اونو «آدام» لیغا لایق بیلیر، بو امانتی (یانی قزنتی- ق. ش.) اونا تاپشیرمیشلار» (۲۲۳). «قانون» قزنتینی اده ائتمک، جمعیت عوضولویونون ظاهیری علامتی ایدی. هر کس بیرجه نؤمره قزنت اده ائدرسه او، «آدام» حساب اولونوردو (۲۲۴).

«قانون» قزنتی «آدمیت جمعیتی» نین «مفتاح»، «حجت»، «توفیق امانت» لؤولرینده وئرلیدیگی کیمی، اؤلکه‌ده حؤکم سورن ظولمو، باهالیغی، یوخسوللوغو، خسته‌لیگی، ساوادسیزلیغی، ماعاریفسیزلیگی گئنیش ایضاح ائتمکله برابر، بو فلاکتلردن خیلاص اولماق یوللارینی دا گؤستمگه چالیشیر. «قانون» قزنتی بوتون بونلارین علاجینی قودرتلی جمعیت تشکیل ائتمکده، «جامع» لر یاراتماقدا گؤرور و همین لؤولرده وئریدیگی تشکیلاتی اساسلاری عوضولره و موترقی عونصورلره اؤیرتمک مقصدیله اونلاری بئیندن اؤز صحیفه‌لرینده آیدین و ساده شکیلده ایضاح ائدیردی (۲۲۵). «قانون» قزنتی «آدمیت جمعیتی» نین گئنیشلندیرلمه‌سی اوچون لازیم اولان وسایطین خصوصی یاردیم کیمی توپلانماسی ضرورلیگیندن، عوضولوک حاقی نین اهمیتیندن بحث ائده‌رک، عوضولری و «امین» لری بو وسایطین توپلانماسیندا فعالیت گؤستمگه چاغیریردی (۲۲۶).

«قانون» قزنتی تهرانی موهوم «جامع» لریندن اولان «آتشکده» نین و همچنین باشقا شهرلرده، او جومله‌دن ایصفاهان، شیراز، قزوین، مازنداراندا گیزلی ایشله‌ین «جامع» لرین فعالیتلریندن ده بحث ائدیردی (۲۲۷).

«قانون» قزنتی «آدمیت جمعیتی» نین آپاردیغی ایشلرده گیزیلیگه ریعايت ائتمک یوللارینی، جمعیتین نیظامنامه‌سی اولان «اوصول آدمیت» ده وئرلیدیگی کیمی، عوضولرین تانینماماسینی، فعالیت مرکزلی نین بوروزه وئرلمه‌سی مساله‌سینی نظره آلاق، عوضولرین «امین» لرین، «جامع» لرین، حتا بونلارین فعالیت مرکزلی نین آدلارینی رقم‌لر، حرف‌لر، علامت و ایشاره‌لر واسیطه‌سیله وئرتمکله گیزیلیک قایدالارینا مؤحکم ریعايت ائتمیشدیر. بونا گؤره ده، قزنتین نؤمره‌لری نین ایراندا یایلماسینا، مباریز و موترقی شخصلرین الینه چاتدیریلماسینا موقوف اولونموشدو.

«قانون» قزنتی نین ان موهوم و مووفقیتملی جهتلریندن بیری ده بودور کی، او، «آدمیت جمعیتی» نین ایبلر بویو گؤستردیگی سیاسی و تشکیلاتی فعالیت نتیجه‌سینده اده ائدیگی قییمتلی تجربه‌لر اساسیندا اؤز عملی فعالیت نین یوکسک اینکیشافی سوییه‌سینه چاتدیغی دؤورده نشر ائدیلیمیشدیر. ۱۸۹۰-جی ایله «آدمیت جمعیتی» سیاسی مفکوره جهتن داها ایرلیله‌یه‌رک ۱۸۵۸-جی ایله ایرانین دؤولت قورولوشوندا طلب ائدیلمیش نورمال مطلق مونارخیا اوصولی-ایداره‌سی ایله کیفایتلیمیه‌رک، معتدیل، کونستیتوسیالی مونارخیا، نواینده‌لری خالق طرفیندن سنجیلمیش پارلامنت اوصولی-ایداره‌سی طلب ائدیردی. ۱۸۹۰-جی ایله، عومومیتله جمعیتین فعالیت نین اوچونجو دؤورونده «آدمیت جمعیتی»، اونون باشچیلاری ایراندا ایصلاحات آپارماق اوچون دؤورون موترقی قوه‌لرین، بوتون اهالیه، خالقا موراجیت ائده‌رک، اونلارین بیرلیگینه، گوجونه اساسلانماغا چالیشیردی. دئمه‌لی، ایلك سیاسی جمعیت اولرده تعقیب ائدیگی یوخاریدان، ایصلاحات فیکریندن اوزاقلاشاراق، موترقی کوتله‌لره آرخالناماغی مباریزه‌نین حقیقی و عملی یولو کیمی قبول ائتمیشدیر. بو دا، همین دؤورده ایراندا میلی و ایجتیماعی شوغورون اینکیشافی ایله علاقه‌داردیر. بو دؤورده ایلك سیاسی جمعیتین سیرالاریندا کوتله‌لره یاخین اولان ضاییلار بیرلشیر، جمعیتین فعالیتینه ایستیقامت وئرن مرکزله‌ده داها بورژوازیانین لیبرال جیناحی دئییل، موترقی و رادیکال جیناحی اوستون مؤوقع توتوردو.

«قانون» قزنتی اؤلکه‌ده پارلامنت اوصولو برقرار ائتمک حاقیندا اؤزونون بیر نجه نومره‌سینده قئیدلر وئریمیشدیر (۲۲۲). پارلامنت اوصولونان بحث ائدرکن «قانون» قزنتی هم نواینده‌لری میللت طرفیندن سنجیله‌جک شورا مجلسی، هم ده بیلکلی، گؤرکملی ایجتیماعی خادیم‌لردن توپلانماق سئنتات حاقیندا، اونلارین وظیفه‌لری، گؤره‌جگی ایشلر باره‌ده اطرافلی ایضاحات وئریمیشدیر (۲۲۹). ایران مولیفلریندن عبدولحوسئن نوایی قزنتین گؤستردیگی تاثیردن بحث ائدرکن یازیر: «قانون» قزنتی نین ماتریاللاری ذهن‌لره بؤیوک تاثیر باغیشلاپاراق، نصرالدین شاه ایستیدادینی لرزه‌یه سالدی. قزنت چوخ ساده و آیدین عیارلره مطلقیتین جینایتلرینی ایفشا ائدیر... شاهین بئر اوزونده «آلاه کؤلگه‌سی» اولماسی حاقیندا افسانه‌نی ذهنلردن سیلیب آپاریردی (۲۳۰). «قانون» قزنتی نین هر هانسی بیر نؤمره‌سی نین ایراندا گیزلی صورتده گلیب چاتماسی اهالی ایچرسینده بئنی هیجانین نؤرمه‌سیله نتیجه‌لنیردی. اونا گؤره ده قزنتین ایراندا یایلماسی سارایی، دؤولت باشچیلارینی حیدتلندیریر، بو ایشین قارشیسینی آلاماق اوچون حؤکومت مامورلاری هر جور چیرکین عمله ال آتیردی (۲۳۱). بونولا بئله قزنت اؤلکه‌ده یایلیب و هوسله اوخونوردو. «آدمیت جمعیتی» قزنتین گئنیلمه‌سی و اونون یایلماسی ایشینده موختلیف واسیطه‌لردن ایستیفاده ائتمیشدیر. قزنت موسافیرلر، اروپا اؤلکه‌لرله علاقه‌ده اولان بعضی تاجیرلر، حتا آیری-آیری حؤکومت قوللوچولاری واسیطه‌سیله ایراندا گتیریلیردی. ایراندا گلیب چاتان نؤمره‌لر تهران «جامع» لریندن بیری نین واسیطه‌سیله هم مرکزده، هم ده باشقا موهوم شهرلرده یایلیردی. قزنتی یایان «جامع» ین ۱۲ نفر عوضوو وار ایدی، گؤرکملی مباریز حاجی سیاح محللاتی بو «جامع» ین عوضوو ایدی. عومومیتله «قانون» قزنتی تهراندا حاجی سیاح محللاتی و داوید خان واسیطه‌سیله یایلیب

«آدمیت جمعیتی» نین «جامع» لربنه و گۆرکملی عوضولربنه چاتدیرلیبر، گیزلی مجلسلرده اوخونور، الدن-اله گزیردی. «قانون» قزئتیی حتا جمعیتیه عضو اولمایان، لاکین قورولوشا و ایستیدادا قارشیی نیفرت بسلهین وطنپورولربن ده الینه کئچیردی(۲۳۲). ایران پولیسسی اوزون آختاریشدان سونرا ۱۸۹۱-جی ایل آپرئل آییندا قزئتین یایلماسی مرکزینی تاپاراق، شاهین امریله همین مرکزی داغیتدی و «جامع» یین ۱۲ نفر عوضونو اله کئچیردی(۲۳۳). حاج سیاح محللاتی جمعیتین عوضولربنی و رهبرلربنی اله وئرمه مک اوچون اوزونو هلاک ائتمک مقصدیله حبس اولوندوغو بینانین یوخاری مرتبه سیندن یئره آتیلیر، لاکین اؤلومور. موعالیجه اولوندوقدان سونرا باشقا یولداشلاری ایله بیرلیکده قزوبین زیندانینا گۆندربلیر(۲۳۴).

بو زامان تهراندای «جامع» یین باشقا بیر فعالیت مرکزی پولیس طرفیندن آشکار ائدیله رک، اونون ۱۸ نفر عضوو اۆلدورولور(۲۳۵).

یئنه همین واختدا «آدمیت جمعیتی» نین گۆرکملی باشچیلاریندان، دفعه لرله حبس ائدیلمیش، املاکی غارت ائدیلمیش میرزه یوسف خان موستشارولدووله بیلاواسیطه شاهین امریله یئیندن قزوبین زیندانینا حبسه سالینیر. یازمیش اولدوغو «یک کلمه» کیتابینی اورادا گۆزلری کور اولانادک، اونون باشینا ووردولار(۲۳۶). بیر مودتدن سونرا زیناندان بوراخیلان موستشارولدووله ۱۸۹۵-جی ایله آجیناچاقلی بیر وضعیتده تهراندای وفات ائتمیشدیر(۲۳۷). بونلار و بو کیمی باشقا حادثه لر اهالی آراسیندا مطلقیته قارشیی اولان نیفرت و هیچانی داها دا شیددتلندیردی. حاج سیاح محللاتی اۆز فداکارلیغی ایله اهالییه چاتدیردی کی، حؤکومتین یالان شایعه لری نین عکسینه اولراق، حبس ائدیلمیش، عذاب و ایشگنجه یه معروضه قالمیش موباریزلر کافیر، دینسیز، بابی دئییللر، اولنار اۆلکه نی و اهالیینی آغیر فلاکتدن خیلاص ائتمک اوغروندا کۆهنه قورولوشا و مطلقیته قارشیی فداکار موباریزلر دسته سی تشکیل ائدیرلر(۲۳۸).

بعضی سندلردن گۆرونور کی، حاج سیاح تهراندای «آدمیت جمعیتی» نین رهبرلیک مرکزیله باشقا «جامع» لر آراسیندا اولان علاقه واسیطه سی نین ان فعال باشچیلاریندان بیر ی اولموشدور. حاج سیاح و اونولا برابر باشقا ۱۱ نفر توتولدوقدان سونرا مرکزی رهبرلیک اورقانلا تهراندای «جامع» لری آراسیندا علاقه یاراتماق وظیفه سی جمعیتین گنج و فعال عوضولربندن اولان عابباسقولو خان آدمیته تاپشیریلیمیشدیر(۲۳۹). عابباسقولو خان ۱۸۸۳-جو ایله «آدمیت جمعیتی» نه عضو اولموش، ۱۸۸۶-جی ایله میرزه منلکوم خان تهراندای اولدوغو زامان گۆستردیگی فعالیت موقابیلینده اوزونو اینانلیمیش «آدم» لار سوییه سینه چاتدیرا بیلیمیشدیر(۲۴۰). عابباسقولو خان جمعیتین نشر ائدیگی کیتابچالاردان، لؤولردن، سونرالار «قانون» قزئتیندن نئچه نفر اینانلیمیش کاتبیلرین کۆمگی ایله چوخلو نوسخه لر حاضیرلایاراق، تهراندای و باشقا شهرلرده «جامع» لرده و اهالی آراسیندا یاییردی(۲۴۱).

ایستیداد حؤکومتی نین و اونون پولیس تشکیلاتی نین تهراندای و ایرانین دیگر شهرلربنده یاراتدیغی ان آغیر و گرگین شرایطده جمعیتین گۆرکملی عوضولری «قانون» قزئتینه مقاله، ماتریال حاضیرلاییب گۆندرمک ایشینده ده یارارلی فعالیت گۆسترمیشدیلر. بو باره ده اطرافلی معلومات الیه ائتمک مومکون اولماسا دا، جمعیتین گۆرکملی عوضولربندن محمدعلی فریدولمولک(۲۴۲)، میرزه سئید ولی اوللاه، میرزه حوسئین فروغی نین(۲۴۳) بو ساحه ده بؤیوک فعالیتلری، اولنارین چوخ گیزلی صورتده «قانون» قزئتینه یاردیملاری(۲۴۴) بو موهوم ایشین گۆرکملی نومونه لریندن بیریدیر.

قئید ائتمک لازیمدیر کی، «آدمیت جمعیتی» فعالیتی نین اوچونجو دؤور، خصوصیه «قانون» قزئتیی نین نشر ائدیلمیگی دؤور، بو دؤورده جمعیتین دیگر سیاسی و ایجتیماعی حادثه لرده ایشتیراک ائتمه سی، اونون مالیک اولدوغو مرکزی رهبرلیک اورقانی، تهراندای و بعضی باشقا شهرلرده یاراتدیغی مونظم «جامع» لر، اولنارین مرکزله، عئینی زاماندا بیر-بیرلریله سیخ علاقه لری، عوضولربن فعالیتی، موباریزه لری و س. آیدین گۆستیر کی، بو جمعیت داها ایلك واختلاردا اولدوغو کیمی، دار چرچیوه داخیلینده سیخیلیب قالمیش، ضعیف و پاسیو بیر جمعیت دئییل، کۆهنه قورولوشا قارشیی یارارلی موقاویمت گۆسترمک ایمکانینا مالیک اولان موباریز، سیاسی بیر تشکیلاتدیر. بو تشکیلاتین همین دؤورده داها دا گولنمه سینده باشقا عامیللر ده نظره آلینمالیدیر. بو عامیللردن بیر ی همین اختلاردا ایراندا فعالیت گۆسترمگه باشلایان «اتحاد ایسلام» جمعیتیدیر.

«اتحاد ایسلام» جمعیتی نین یارانماسی و فعالیتی

«اتحاد ایسلام» و یا پان ایسلامیستلر جمعیتی نین ایراندا ایلك دفعه فعالیتیه باشلاماسی ۱۹-جو عصرین سون روبه ونده بو اۆلکه ده مطلقیت اصولی-ایداره سین، ایمپریالیست دؤولتلربن موستملیکه چی سیاستلربنه قارشیی گئندن موباریزه نین کسگینلشدیگی دؤورله علاقه داردیر.

معلومدور کی، «اتحاد ایسلام» تکجه ایراندا دئییل، موسلمان شرق اۆلکه لری نین بعضیلربن، او جومله دن هیندیستان، میصر، تورکیه و سایره ده یارانیب فعالیت گۆسترمیشدیر. موختلیف اۆلکه لرده، موختلیف اختلاردا

پارنمىش «اتحاد ايسلام» جمعيتلىرى نىن عئىنى آد آلتىندا فعاليت گۆسترمەسىنە باخمايپارق، اونلار عئىنى ماھىتە و عئىنى خوصوصىتلەرە مالىك اولمامىشلار. ۱۹-جو عصرىن سونو، ۲۰-جى عصرىن اوللرىندە فعاليت گۆسترمىش «اتحاد ايسلام» جريانى نىن مضمون و ماھىتى حاقىندا شرق و أوروبا اۆلكەلىرى نىن بعضى مولىفلرى طرفىندە ايرلى سورولموش فيكىرلەر موختلىف اولدوغونا گۆرە، اوخوجودا موركب و ضدىتلى تصور يارانير. سۆز يوخدور كې، بو مولىفلر چوخو دۇورون و اۆلكە نىن علاقه دار حادىئەلر نىن شرح و اىضاح ائدركن «اتحاد ايسلامىن» فعاليتىن، اونون سياسى، ايجتىماعى رولونا توخوناراق، موعىن فيكىر سۆبلەمىشلر. لاکىن قئىد ائتمك لازىمدىر كې، «اتحاد ايسلام» و يا پان ايسلامىزمىن عومومى مضمونو و مقصدى ۱۹۲۰-جى ايل ايونون ۵-دە كومىنتىزىن ايكىنچى قورولتايندا و. اى. لئىن طرفىندە حاضىرلانمىش «مىلى مسالە و موستملىكە مسالەسىنە دابر تئزىسلر» دە قىسا، لاکىن درىن اىضاح ائدىلمىشىدۇر. و. اى. لئىن ھىمىن تئزىسلردە پان ايسلامىزم كىمى مورجع جريانلار قارشى موبارىزە نىن ضرورىلىگىنى قئىد ائدرک : «أوروبا و آمترىكا ايمپريالىزمىنە قارشى آزادلىق حرکاتىنى خانلار، مولكدارلار، موللالار، و س. مۇوقعەنى مۇحكملتمكە بىرلشدىرمگە چالیشان پان ايسلامىزمە و بو جور جريانلار قارشى موبارىزە آپارماق لازىمدىر» (۲۴۵)-دئبە، ھىمىن جريانىن عومومى سياسى مضمونونو آچىپ گۆسترمىشىدۇر.

آيدىندىر كې، شرقىن موسلمان خالقلىرىنى ايمپريالىزمىن موستملىكەچى سياسىنە قارشى بىرلشدىرمك مقصدى داشىيان «اتحاد ايسلام» زحمتكئش كوتلەلر نىن منافعى ايلە ماراقلانمايپارق، خانلار، مولكدارلار و موللالار نىن مۇوقعەنى مۇحكملندىرمگە ھەد ائتمىشىدۇر. لاکىن ھىمىن «اتحاد ايسلام» ۱۹-جو عصرىن سون رويغوندا بعضى اۆلكەلردە، خوصوصىلە ايراندا ايمپريالىست دۇولترىن موستملىكەچى سياسى قارشىسىندا تسلىمچى سياسىت آپاران فئوال موصلقەتە قارشى گئند موبارىزەلردە اىشتىراك ائتمىش، روحانىلر نىن موترقى رولونو، دىندار موسلمان اھالىنى بو موبارىزەبە جلب ائتمك دە يارارلى فعاليت گۆسترمىشىدۇر.

شرقىن موسلمان خالقلىرىنى «اتحاد ايسلام» بايراغى آلتىندا عوئمانلى ايمپرياسىنا تابع ائتمك، ھىمىن بايراق آلتىندا باشقا خالقلىرى اسارته آماق آرزوسو و مقصدى داشىيان خىلافتىن پان ايسلامىزمى ايلە ۱۹-جو عصرىن آخىرلارنىدا ايمپريالىست موستملىكەچىلەر قارشى گرگىن موبارىزە و توقوشما مئىدانىنا چئورلىمىش ھىندىستان، مىصىر، ايران و عرب اۆلكەلرىندە پارنمىش «اتحاد ايسلام» جمعيتلىرى مضمون و مقصد اعتىبارىلە بىرىرىندە خئىلى فرقلنمىشلر. اگر عوئمانلى خىلافتى «اتحاد ايسلام» جريانىندان اوزونون تجاووزكارلىق سياسىت اويچون اىستىفادە ائتمك مقصدى گودموشدورسە، يوخارىدا آدلار چكىلن شرق اۆلكەلرىندە بو جرياندا موستملىكەچى ايمپريالىست دۇولترلەر قارشى موبارىزەدە بىر واسىطە كىمى اىستىفادە ائتمگە سى گۆسترىلمىشىدۇر.

«اتحاد ايسلام» جريانى نىن ماھىتى حاقىندا دئىلمىش بىر سىرا فيكىرلەر بىزىم تئزىسى قووولندىرىر. مثلن، واخى ايلە بئرىندە چاپ ائدىلمىش «كاوھ» ژورنالى بو جريانى ھىندىستان موسلمانلار نىن ايمپريالىزمە قارشى آپاردىغى موبارىزە نىن محصولو و ثمرەسى كىمى گۆسترمىشىدۇر (۲۴۶). ساووت تدقیقاتچىلارنىدان ل. ر. قوردون پولونىسكايا اینگیلیس ايمپريالىزمى نىن موستملىكەچى سياسىتىنى دىنى-فلسفى جھەتدە اساسلاندىرماغا ھەد ائند «احمدىه» جريانى نىن ماھىتىنى ايفشا ائدرک «اتحاد ايسلامىن» «احمدىه» كىمى جريانلار قارشى آپاردىغى موبارىزە نىن ايمپريالىزمە قارشى يۇنلدىگىنى گۆسترمىشىدۇر (۲۴۷).

«اتحاد ايسلام» جريانى مىصىر خالقى نىن اینگیلیس ایشغالچىلارنى قارشى آپاردىغى موبارىزەسىندە دە موھوم رولا مالىك اولموشدور. اینگیلیس مولىفلرىندە والتئىن چىرول مىصىرى اینگیلیسلەر قارشى كسگىن و بارىشماز موبارىزەبە قالدیران و موعىن قدر پان ايسلامىزم ایدئياسى داشىيان «حیزب الوطن» پارتىياسى نىن آدىنى چكىر (۲۴۸).

ايراندا «اتحاد ايسلام» جريانى گلدیکدە، دئمك لازىمدىر كې، «اتحاد ايسلام» آدى داشىيان جمعيتلەر موختلىف واختلاردا پارنمىش و فعاليت گۆسترمىشلر. اونلار زامان اعتىبارىلە بىر-بىرىندە فرقلی اولدوقلار كىمى، داشىدىقلار مقصد و مالىك اولدوقلار كاراكتئر اعتىبارىلە دە فرقلی اولموشلار. ۱۹-جو عصرىن آخىرلارنىدا ايراندا فعاليت گۆسترن «اتحاد ايسلام» ايمپريالىستلر نىن موستملىكەچى سياسىنە قارشى موبارىزە آپارماقلا ياناشى، ھەم دە موصلقەت اوصولى-ايدارەسىنە قارشى گئند موبارىزەدە اىشتىراك ائتمىشىدۇر. لاکىن سونرالار، بىرىنچى دونيا موچارىبەسى دۇوروندە المان-تورک آگئنتلر نىن ایلە ايراندا پارنمىش «اتحاد ايسلام» جمعیتى اینگیلتەرە و چار دۇولترى سياسىنە قارشى آلمانىيا-تورکیە بلوکونون خئىرىنە قوللوق ائتمگە سعى گۆسترمىشىدۇر.

۱۹- جو عصرىن آخىرلارنىدا فعاليت گۆسترن «اتحاد ايسلامىن» مئىدانا گلەمسى بو جريانىن ان گۆرکملی موسىسلىرىندە اولان جمال الدىن اسدآبادى (افغانى) نىن فعاليتى ایلە علاقه داردۇر. أوروبا و شرق مولىفلرى طرفىندە يازىلمىش اثرلردە جمال الدىن نىن مقصدى و فعاليتى حاقىندا چوخلو معلومات و ماتئريالا تصادوف اولونور. بورادا اسدآبادى نىن حياتى و سياسى فعاليتى حاقىندا بىر سىرا ضدىتلى فيكىرلەر يول وئرىلمىشىدۇر. بو ضدىت بىر طرفدە سئىد جمال الدى نىن اوزونون تعقیب ائندىگى مقصدە ناپل اولماسى اويچون دۇورونون بىر-بىرىنە ضد اولان قوولرىندە (ان كىچىك اۆلكەلر نىن حۆكومتلىرىندە توتموش، اینگیلتەرە و چار حۆكومتلىرى نىن سياسىتىندە و گوجوندە) اىستىفادە ائتمگە چالیشماسى، دىگر طرفدە موختلىف مولىفلر طرفىندە اسدآبادى نىن فعاليتىنە بىسلەنلىمىش موناسىبتلر بو سياسى خادىمىن حياتى و فعاليتى نىن موركب و ضدىتلى گۆرونمەسىنە سبب اولموش دور.

۱۸۹۴-۱۹۰۳-جو ایللرده ایران قزاق(کازاک) بریقاداسی-نین کوماندیري اولان پولکونیک کاساقووسکی اؤز قیدلرینده سئید جمالالدین اسدآبادینی و اونون همفیکرلرینی آنارشیسیت آدلاندیرمیشدیر(۲۴۹). ساوونت عالیمی ق. م. پتروف همین اثره یازدیغی گیریشده پولکونیک کاساقووسکی-نین چاریزمین نومایندهسی اولدوغونو خاطرلرلرینده، گؤستریر کی، «۱۹-جو عصرین آخیرلاریندا ایراندا باشلیجا اولاراق، ضالیلاردان و کیچیک روحانیلردن اولان لیبرال قروپون عوضولری اؤزلرینی ایراندان خاریجده یاشایان سید جمالالدین افغانی-نین طرفدارلاری ساییردیلار. میللتچیلیگی تبلیغ ائدن بو قروپ آروپا ایدئالارینی ایران شرایطینه تطبیق ائتمکله، موجود قورولوشا قارشى مباریزه آپاریردی. بو ایدئالار بیئرلی شرایطه گؤره، ضروری اولاراق دینی رنگ داشیمیشدیر»(۲۵۰).

سئید جمالالدین اسدآبادی حاقیندا ایلك یازیلی معلومات وئرلردن ناظم اولایسلام کیرمانی-نین دئدیگینه گؤره سئیدین مقصدی ظاهرده موسلمان دؤولتلی بیرلشدیرمک، موسلمانلارین ایتیفاقینی یاراتماقدیسا، اونون اصل مقصدی ایراندا مشروطه و رئیسولیکا برقرار ائتمک ایدی. او، ییغینجاقلاردا مطلقیتین چیرکینلیکلریندن دانیشیر و اؤز همفیکرلرینه کوتله لری اویاتماغی تاپشیرادی(۲۵۱).

سید جمال الدینی «اتحاد ایسلام» قهرمانی، فیلسوف، قورخماز سیاسی خادیم آدلاندیراراق، مشهور شرق عالیمی جورجی زئیدانین سید جمالالدین حاقیندا یازیلارینی تکرار ائتمیشدیر. او یازیر: «سئیدین مقصدی و آرزوسو دنیا موسلمانلارینی واحد حاکیمیت، واحد یاراق ائتیندا بیرلشدیرمک ایدی»(۲۵۲).

احمد کسروی سید جمالالدین اسدآبادینی اؤلکه-نین و خالقین منافعى اوغروندا فعالیت گؤسترن، کوتله لری اویاتماغا چالیشان مباریزلر سیراسیندا قتید آندهرک، اونو مطلقیت اوصولی-ایداره-سینه قارشى خالقی عوصیان قالدیران بیر سیاسی خادیم آدلاندیرمیشدیر(۲۵۳). م. س. ایوانوف پان ایسلامیزم حاقیندا دانیشارکن گؤستریر کی، ۱۹-جو عصرین آخیرلاریندا یاخین و اورتا شرق اؤلکه-لرینده، خصوصیلره روحانیلرین، خیردا بورژوازی-نین ایچریسینده پایلمیش پان ایسلامیزم ایلك واختلاردا ایرانین و باشقا موسلمان اؤلکه-لرین خاریجی کاپیتال طرفیندن اسارته آلینماسی علنییه چئوریلیمیش اعتراضی عکس ائدییردی. بو جریان موسلمان خالقلارینی خاریجیلر علنییه بیرلشمگه و مباریزه-یه چاغیریردی(۲۵۴).

پان ایسلامیزمین بانئسی سئید جمالالدین حاقیندا بعضی بیوقرافیک معلوماتین بورادا وئرلمه-سینی مقصده اویغون بیلیریک. سید جمالالدین اسدآبادی (افغانی) ۱۸۳۸-جی ایله همدانین یاخینلیغیندا اسدآباد قصبه-سینده آنادان اولموشدور. لاکین بعضی مولیفلر، خصوصیلره افغانلی یازیچیلار، او جومله-دن غلام جیلانی اعظمی اؤز اثرینده سید جمال الدین کابول شهری یاخینلیغیندا اسدآباد کندی-ده آنادان اولدوغونو ایدعا ائتمیشدیر(۲۵۵). سید جمالالدین قزوين، ایصفاهان و بوخارا(۲۵۶) شهرلرینده تحصیل آلدیقدان سونرا هیندیستانا، ۱۸۵۷-جی ایله مکه-یه و سونرا کابوله گئتمیش، اورادا امیر دوستمحمد خانین ساراییندا قوللوق ائتمیشدیر(۲۵۷). بورادا محمد اعظم خان حاکیمیه کئچدیکن سونرا جمالالدین اونون ان یاخین مشورتچیسی اولموشدور(۲۵۸). ۱۸۶۹-جو ایله محمد اعظم خان حاکیمیتدن کنار ائدیلدیکده سئید جمالالدین مکه گئتمک باهاناسی ایله افغانیستانا ترک ائتمگه مجبور اولموش، اولجه میصر، سونرا ایستانبول گئتمیشدیر. او زامان تورکیه-نین باش ناظیری اولان علی پاشا طرفیندن سئید جمال الدین حاقیندا قارشیلانماسینا، علمی موسیسه-لره عوض قبول ائدیلمه-سینه باخما یاراق، شئیخ اولایسلام حسن فهمی افندی و اونون طرفدارلاری اولان کؤهنه روحانیلر سئیدین فعالیتینی محدودلاشدیرماغا و اونو حؤرمتدن سالماغا چالیشمیشلار. بونون نتیجه-سینده ۱۸۷۰-جی ایلین آخیرلاریندا عوثمانلی ماعاریف ناظیرلیگی-نین دعوتیله ایستانبول دارولفونون طلبه-لری قارشیسیندا جمال الدین اوخودوغو معروضه-یه اعتراض آندهرک، روحانیلر اونو کافیر اعلام ائتدیلر(۲۵۹). عوثمانلی مطبوعاتیندا شیددتلی مباحیثه-یه سبب اولان بو حادثه ۱۸۷۱-جی ایلین اوللرینده سید جمال الدین تورکیه-دن سورگون ائدیلمه-سیله نتیجه-لنمیشدی(۲۶۰). بو حادثه اونون موسلمان ضالیلاری ایچریسینده حؤرمت و شؤهرتینی آرتیرمیشدی. جمالالدین میصره گئتمیش و اورادا حؤرمتله قارشیلانمیشدی(۲۶۱). قاهره-نین الازهر دارولفونون طلبه-لری، بیر چوخ گنج ضالیلار سئیدین اطرافینا توپلاشاراق، اونون محاضیره-لریندن و چیخیشلاریندان ایستیفاده ائدیرمیشلر. سئید جمالالدین ۸ ایلدن آرتیق میصیره یاشادیغی دؤور اونون ان موهوم سیاسی و ایجتیماعی فعالیتی-نین باشلانقچی اولموشدور. ۱۹-جو عصرین ۸۰-جی ایللرینده اینگیلیس ایمپریالیزمی-نین میصری ایشغال ائتمه-سینه قارشى میصرین مورتقى و ایمپریالیزمه ضد قوه-لری مباریزه-یه قالدیقدا سید جمالالدین بو مباریزه-نین تشکیلینده و گندیشینده یاخیندان ایشتیراک ائتمیشدیر. ایرانلی مولیفلردن ملیکزاده، احمد پڑوه، خان ملیک ساسانی میصر مطبوعاتینا اساسلاراراق، سید جمالالدین اسدآبادی-نین میصیره فراماسون لوزونا داخل اولماسیندان، او لوزا رهبرلیک ائتمه-سیندن بحث ائدییرلر. مورتوزا مودریسی سید جمالالدین اسدآبادینی فرانساین بؤوک شرق لوزونا منسوب اولان «حیزب الوطن» انجمنی-نین موسیسی و تشکیلاتچیسی کیمی گؤستریمیشدیر(۲۶۲). میصیره-کی لوزلارین اینگیلیس موستملیکه-چیلری اینده ایشغالچیلیق واسیطه-سی اولدوغونو پاشا دوشندن سونرا سئید همین وضعیتی حسارتله ایفشا ائتمیشدیر(۲۶۳). او، میصر وطنپرورلری ایله بیرلیکده تشکیل ائدیگی «حیزب الوطن»-ین پروقرامیندا میصر اوچون سیاسی، ایقتیصادی آزادلیق طلب آندهرک، خاریجیلرین منافعینی محدودلاشدیرماغا چالیشیردی. ائله بونا گؤره ده اینگیلتره سئیدین میصیردن چیخاریلماسینی میصر حؤکومتیندن طلب ائتمیشدی(۲۶۴). نتیجه-ده ۱۸۷۹-جو ایل سنئتیابر آییندا سید جمالالدین میصیردن سورگون ائدیلدی(۲۶۵). او، هیندیستانا گنده-رک، حئدرآباددا ساکین اولدو.

۱۸۸۲-جی ایلده عربی پاشا و «حیزب الوطن»-ین باشچیلیغی ایله میصیره اینگیلیس ایشغالچیلارینا قارشى عوصیان و ووروشمالار باشلا دیقدا جمال الدین مسلكداشلاری و شاگردلری اولان عوصیان باشچیلاری اونو میصیره دعوت ائتمیشدیلر (۲۶۶). لاکین اینگیلیس مامورلاری جمال الدین هیندیستاندان چیخماسی-نین قارشیسینی آماق مقصدیله اونو کلکتهده نظارت آلتیندا ساخلامیشدیلر (۲۶۷).

۱۸۸۲-جی ایلده میصیر اینگیلیس قوشونلاری طرفیندن ایشغال ائدیلیکدن سونرا سئید جمال الدین هیندیستاندان پاریسه گتتمیش، اورادا توپلانمیش میصیر وطنپرورلریله بیرلیکده «عروه الوثقی» آدلی انجومن یاراداراق، اینگیلیسلره قارشى موبارزه نی داوام ائتمیشدیر. جمال الدین میسرین گۆرکملی آزادپرورلریندن شیخ محمد ابده (۲۶۸) ایله بیرلیکده همین انجومنین اورقانی اولان «اوروتولووسقا» آدلی فزئت نشر ائتمگه باشلامیش و اینگیلیسلرین تجاویزکارلیغینی بو فزئت واسیطه سیله ایفشا ائتمگه چالیشمیشدیر. فزئتین هیندیستانا و اینگیلیس حاکیمیتی آلتیندا اولان دیگر موستملیکه اۆلکه لره گتیرلمه سی قاداغان اولونموشدور. (فزئت ۱۸ نؤمردن آرتیق نشر ائدیله بیلمه میشدیر) سید جمال الدین ۱۸۸۶-جی ایلده ایران حؤکومتی-نین دعوتی ایله تهرانا گلمیش، اورادا ۴ آی یاشادیغی مودتده ایجتیماعی-سیاسی ایصلاحات اوغروندا آپاردیغی تبلیغات اوچون تعقیب اولوندوغوندا سونرا روسیا گتتمه لی اولموشدور (۲۶۹). بعضی معلوماتا گۆره اونون روسیا گتتمه سی «ماسکوا فزئتی» رئاکتورو کاتکوفون دعوتی اساسیندا اولموشدور (۲۷۰).

سید جمال الدین ۱۸۸۷-جی ایل آقوست آییندا ماوسکوادا کاتکوفون وفاتیندان سونرا پئتربورقا گتتمیشدیر. اورا موسلمان خالقلارینی بیرلشدیرمک، هیندیستاندا اینگیلیسلره قارشى عوصیان قالدیرماق نیتینده اولدوغونو روس دؤولتی باشچیلارینا بیلدیرمیش و اولارین دیققینی و یاردیمینی جلب ائتمگه چالیشمیشدیر (۲۷۱). مولک آرانین یازدیغینا گۆر، ۱۸۸۹-جو ایلده نصرالدین شاه لوندوندا اولدوغو واختدا اینگیلیسلر سید جمال الدین پئتربورقدان تهرانا چاغیریلما سینی شاهدان خاهیش ائتمیشلر (۲۷۲). شاه ایسه همین ایل اییول آییندا سید جمال الدینله مونخئنده گۆروشه رک، بؤیوک وعدلرله اونو ایرانا دعوت ائتمیشدیر. جمال الدین روسیادان ایرانا گتتیکدن سونرا، اونا وئریلمیش وعدلر نه اینکی یئرینه یئتیریلمه میش، حتا اونون اهالی ایله گۆروش لری ده محدودلاشدیریلیمیش، پایتاختدان اوزاقلانماق و قوم شهرینه کۆچورمک اوچون گۆستریش وئریلمیشدی (۲۷۳). لاکین تهران اهالیسی دسته-دسته جمال الدین اطرافینا توپلاشیر، اونون ییغینجاقلاریندا و دانیشیقلاریندا ایشتیراک ائدیردیلر. جمال الدین کؤهنه قورولوشا قارشى ایصلاحات اوغروندا آپاردیغی آچیق تبلیغاتین گئنیش پاییلما سینی، اهالی-نین بو تبلیغاتا گۆستردیگی رغبتی تهلوکه لی حساب ائدن مطلقیت جمال الدین قوما کۆچورمک ایسته دیکده اور شاه عبدولعظیمده بست اگلشمگه مجبور اولموش و بورادا مطلقیته قارشى موبارزه نی داوام ائتمیشدیر.

سید جمال الدین اسدآبادی-نین و ایراندا گئدن «اتحاد ایسلام»-ین موبارزه ده رولونو آیدینلاشدیرماق اوچون، بو موبارزه نی شرطی اولاراق ایکی دؤره آیرماق لازیمدیر: بیرینجیسی، ۱۸۹۰-جی ایلین اوللریندن (جمال الدین روسیادان قایدیب، تهراندا، شاه عبدولعظیمده، سونرا ایسه بصره ده و لوندوندا (۱۸۹۲-جی ایلین آقوست-سئنتیابر آیلارینا) آپاردیغی موبارزه دؤرونو؛ ایکینجیسی، ۱۸۹۲-جی ایلین سئنتیابر آییندا عبدولحمیدین دعوتیله ایستانبولا گتدیب، ۱۸۹۷-جی ایل مارت آیینا) (عؤمرونون آخیرینا) (ک) فعالیتی دؤرونو احاطه ائتمیشدیر.

سید جمال الدین روسیادان قایدی اراق، تهراندا، خصوصیه یئدی آى شاه عبدولعظیمده یاشادیغی مودتده کؤهنه قورولوشو، سارایی، مطلقیتی کسگین شکیلده ایفشا ائتمیشدیر. اونون دانیشیقلاری طولم، یوخسوللوق، ساوادسیزلیغا، عومومیتله مۆوجود قورولوشون چیرکینلیکلرینه قارشى، قانون، عدالت، آزادلیق اوغروندا اۆلکه-نین ایستیقلاالی، آبادلیغی و اینکیشافی اوغروندا موبارزه مضمونو داشی ییردی. بو مودتده تهران اهالیسی، خصوصیه ضیالیلار، موترقی روحانیلر داها چوخ اونون اطرافینا توپلانیر، اونون دانیشدیقلاریندان روحانیلر، ناظم اولایسلام کیرمانی-نین یازدیغینا گۆر، تهراندا بؤیوک روحانیلردن شیخ هادی نجم آبادی، سید محمد طباطبایی، گۆرکملی دؤولت قوللوچولاریندان امین اولدؤوله، مجداولمولک، موشیرولدؤوله، اعتیما دوسلطنه، موترقی ضیالیلاردان میرزه حوسئین فروغی، دوکتور مئهدیخان، میرزه داوودخان، میرزه عبدوللاه طیب، میرزه نصروللاخان، فرجوللاخان، تاجیرلردن چوخو، او جومله دن مشهور امین الضرب، مولکدارلاردان حاجی میرزه حوسئینعلی، کیچیک آلورچی و صنعتکارلاردان حاج سیاح محللاتی، میرزه الاکبر ساعتساز و باشقالاری سید جمال الدین ایله همفیکیر و شیخ علاقه ده ایدیلر، ییغینجاقلاردا جمال الدین دانیشیقلارینا وائنه اولوب، اونون گۆستریش لری فداکارلیقا ایجرا ائتمگه فخر ائدن اللی نپردن آرتیق میرزه رضا (۲۷۴) کیمی موبارزه شخصلر همیشه حاضر ایدیلر (۲۷۵).

۱۸۹۰-جی ایلین آخیرلاریندا تهرانین مسجیدلرینده، مدرسه لرینده، مئیدانلاریندا پاییلیمیش و گۆرکملی روحانیلرین عونوانینا گۆندریلمیش گیزلی و رقلرده مطلقیت اوصولی-ایداره سینی ییخماق، شاهي حاکیمیتدن سالماق اوغروندا موبارزه-نین ضرورلیگی قئید اولوناراق، کوتله لرین بو موبارزه ده ایشتیراکی دینی و میلی وظیفه حساب ائدیلدی. سارایی، حؤکومت باشچیلارینی حیدتlendirن بو و رقلرین بیر طرفدن سید جمال الدین طرفیندن پاییلما سینی-نین معلوم اولماسی، دیگر طرفدن اینگیلیس سیاسی نوامینده سی-نین ایران ساراییندا جمال الدینه قارشى تۇرتدیگی فیتنه کارلیق جمال الدین توتولوب، حؤرمتسیزلیکله عیراقا سورگون ائدیلمه سیله نتیجه لندی (۲۷۶). همین گونلرده منلکوم خانین بیر سیرا طرفدارلارینی (۲۷۷) دا توتوب زیندانا سالدیلر (۲۷۸).

سید جمال‌الدین ایران‌دان سورگون ائدیلدیکدن سونرا مطلقیتنه قارشى موبارزه‌نی دایاندیرمادی. اور بصره شهرینده اولدوغو واختا توتون ایتمیزی موالیفیلریندن بیری اولان و عیراقا سورگون ائدیلمیش شیراز موحتهدی حاجی سید الاکبرله گۆرۆشه‌رک، اونون واسیطه‌سیله شیعه‌لرین ان بۆیوک روحانیسی اولان حاجی محمد حسن شیرازییه مکتوب یازمیش و ایران حۆکومتی‌نین داخلی و خارجی سیاستی‌نین بوتون چیرکینلیکلرینی، خصوصیه خارچیلره وئرلمیش ایتمیازلارین ایرانی موستملیکه‌یه چئورمک تهلوکه‌سینی گئیش ایشاح ائده‌رک، بو نتیجه‌یه گلیمشدر کی، اگر تئزلیکله شاه و اونون ال- آلتیلاری حاکیمیتدن قوولماسالار ایرانلیلار اینگیلیس موستملیکه‌چیلرینی اسارتی آلتینا دوشه‌جکلر. جمال‌الدین بو بۆیوک روحانیی ایران حۆکومتینه قارشى موبارزه‌یه و ایراندا داوام ائتمکده اولان موبارزه‌یه رهبرلیک ائتمگه چاغیریردی (۲۷۹). سید جمال‌الدین ایرانین و عیراقین موهوم شهرلرینده یاشایان بۆیوک روحانیلرین عونوانینا گۆندردیگی دیگر مکتوبدا گۆستیردی کی، قوشونو اولمایان، اۆلکه‌نی خارابایا چئورن، ماعاریفی اینکیشاف ائدیرمەن، خالقین آسایشینی پوزان، اونو فلاکتده سالان بیر حۆکومت و اوصولی-ایداره محو ائدیلمه‌لیدیر (۲۸۰). ایرانین موهوم شهر و قصبه‌لرینده، خصوصیه روحانیلر ایچریسینده پایلمیش بو مکتوبلار بعضی مولیفیلرین فیکرینجه «تبه‌کی عوصیانی» دؤورونده توتون-تبه‌کی ایشلدیلمه‌سی‌نین روحانیلر طرفیندن حارام اعلان ائدیلمه‌سی و همین اعلانین ایجرا ائدیلمه‌سی ایشینده موهوم تاثیر و رولو اولموشدور.

جمال‌الدین بصره‌دن لوندونا گئده‌رک، ایران مطلقیتینه قارشى موبارزه‌نی یئنه ده داوام ائدیرمیشدیر. ائدوارد براونین یازدیغینا گۆره جمال‌الدین لوندوندا اولدوغو واخت «ایراندا تررور حاکیمیتی» علنیه‌نه چئورلمیش بیر نچه میتینق تشکیل ائتمیشدی (۲۸۱). اور لوندوندا میرزه مثلکوم خانلا همکارلیق ائده‌رک، نشر ائدیگی «صیا اول- خائفین» ادلی قزئت واسیطه‌سیله ایرانین مؤوجود قورولوشونو، دؤولت دایره‌لرینی هرج-مرحلیگینی ایشفا ائتمگه چالیشمیشدیر. ۱۸۹۲-جی ایلین مارت آییندن نشر ائدیلن بو قزئت بیر نچه نؤمره چاپ ائدیلدیکدن سونرا اینگیلیس حۆکومتی طرفیندن قاداغان ائدیلمیشدیر (۲۸۲).

قئید ائتمک لازیمدیر کی، سید جمال‌الدینین ایشتیراکی ایله ایراندا گئدن موبارزه‌نین بیرینچی دؤورونده (اونون تهراند و شاه عبدالعظیمده اولدوغو واخت) سئید و اونون طرفدارلاری سیاسی تشکیلات یاراتماق ایمکانینا مالیک اولمامیشلار. بو دؤورده سید جمال‌الدینین فعالیتیه علاقه‌دار اولان بیر چوخ تشکیلاتی ایشلر (سیاسی ورقلر یازماق، چاپ ائتمک، یایماق، میتینق و بیغینچاقلار توپلاماق، سئیدین چیخیشلارینی تشکیل ائتمک و س.) «آدمیت جمعیتی»‌نین واسیطه‌سیله حاضرلانمیشدیر. هله سئید جمال‌الدین شاه عبدالعظیمده بست اگلدیگی ایلك گونلرده «آدمیت جمعیتی»‌نین اورقانی اولان «قانون» قزئتی جمال‌الدینین فعالیتیه ایشاره ائده‌رک، بئله یازمیشدی: «حۆکومت قوللوقچولاری‌نین کاراکتئر و خصوصیتلریندن خبری اولان حۆرتلی بیر واعیظ ایران شهرلرینده چوخ باجاریقلا آدمیتی یایماق‌دادیر» (۲۸۳). «قانون» قزئتی همین واعیظه خطابین یازمیشدی کی: «اۆلکه‌نین قانون طلب ائدن خالقی بۆیوکدن کیچیکه قدر، ایستر آشکار، ایسترسه گیزلی وار قووه‌لریله سیزه یاردیم گۆستره‌جکلر» (۲۸۴). بو موبارزه‌ده یاخیندان ایشتیراک ائدن دؤولت‌آبادی‌نین اثرینده جمال‌الدینین فعالیتی ایله علاقه‌دار ایراندا باش وئریش حادیه‌لر شرح ائدیلمکدن سونرا اونون همفیکرلری و طرفدارلاری واسیطه‌سیله تشکیل ائدیلمیش «حۆوزه بیداران»‌دان (اویانمیشلار بیغینچاغیندان)، همین تشکیلاتین عوضولریندن توتولوب قزوبین زیندانینا گۆندریلمه‌لریندن بحث اولونموشدور (۲۸۵). دؤولت‌آبادی‌نین اثرینده «حۆوزه بیداران»‌ین تشکیل ائدیلمه‌سینی ۱۸۹۲-جی ایلین سئنتیابر آییندن سونرا، یانی سئید جمال‌الدینین ایشتیراکی ایله ایراندا گئدن موبارزه‌نین ایکینچی دؤورونده گۆستریلمه‌سی تامامیه‌ده دوزگون و حادیه‌لرله اویغوندور. لاکین دؤولت‌آبادی‌نین همین اثرده بو تشکیلاتا منسوب اولان عوضولرین ۱۸۹۰-جی ایلین آخیرلاریندا توتولوب، قزوبین زیندانینا گۆندریلمه‌لریندن بحث ائدیلمه‌گینه گۆره، مساله‌نین آیدینلاشدیریلماسی اوچون قیسا ایضاحاتا احتیاج واردیر. قئید ائتمک لازیمدیر کی، دؤولت‌آبادی «حۆوزه بیداران» سۆزونو ایکی معنادا ایشلتمیشدیر:

بیرینجیسی، ۱۸۹۰-جی ایلدن ۱۸۹۲-جی ایلین سئنتیابریندن سونراکی دؤوره قدر، عومومیتله کۆهنه قورولوشا، موستملیکه‌چیلره قارشى گئدن موبارزه‌لرده ایشتیراک ائتمیش موترقی دایره نظرده توتولور کی، بورایا بوتون «آدمیت جمعیتی» عوضولری «اتحاد ایسلام» و یا جمال‌الدین طرفدارلاری آدی ایله سیاسی فعالیت گۆسترن موترقی ایدئالی شخصلر داخیلیدیلر. دئمه‌لی، بو دؤورده عومومی مفهوم داشییان «حۆوزه بیداران» خصوصی بیر تشکیلات کیمی یارادیلمامیشدیر.

دؤولت‌آبادی بو دؤورده مطلقیتین جینایتلریندن، بعضی روحانیلرین پولیسه قوللوق گۆسترمه‌لریندن ماراقلی معلومات وئرهرک، اۆزونون و آتاسی‌نین «حۆوزه بیداران»‌ین عوضو کیمی حبسه آلینمماسینا تعجولنمیش و موغین دلیللر دیکر ائتمیشدیر (۲۸۶). حالبوکی بو دؤورده حبسه آلینمیش، قزوبین زیندانینا گۆندریلملر «حۆوزه بیداران»‌ا منسوب اولدوقلارینا گۆره دئیل، «آدمیت جمعیتی»‌نین تهران «جامع»‌لریندن بیرکین عوضولری اولدوقلارینا، «قانون» قزئتی، دیگر گیزلی ورقلری یازدیقلارینا گۆره حبسه آلینمیشلار. حادیه‌لرین گئدیشینین سارایین اۆزونده یاخیندان ایزله‌ین مولک‌آرانین قئیدلرینده حبسه آلینمیشلارین مثلکوم خان طرفدارلاری آدلاندیریلمالاری هئچ ده تصادوفی دئیلیدیر. بو دؤورده «آدمیت جمعیتی»‌نین عوضولریندن باشقا جمال‌الدینین ان یاخین آدمالاریندن اولان میرزه رضا کئرمانی اونون توتولوب، سورگون ائدیلمه‌گینه و اختدا شاه عبدالعظیم بازاریندا حۆکومتین طولمه‌لرینه قارشى چیخیش ائده‌رک، اهلینی توپلادیغینا گۆره توتولموش و «آدمیت جمعیتی»‌نین عوضولریله بیرلیکده قزوبین زیندانینا گۆندریلمیشدیر (۲۸۷). دؤولت‌آبادی و آتاسی «آدمیت جمعیتی»‌نین عوضو اولمادیقلارینا گۆره حبسه آلینمیشلار.

ایکینجیسی، ۱۸۹۲-جی ایلین سننتیابریندان سونرا جمال الدینین ایستانبول گئدیپ، اورادا تشکیل ائتدیگی «اتحاد ایسلام» انجومئله علاقه دار اولاراق تهراندا یارادیلیمیش «حؤوزه بیداران» جمعیتیدیر.

سولطان عبدالحمید ضعیفله مکده، پارچالانماقدا اولان عثمانلی ایمپریاسینی مؤحکم لندیرمک و موسلمان خالقلاری خیلافته تابع ائتمک اوچون سید جمال الدینین نوفوذوندا ایستیفاده ائتمک نیتینده اولدوغونا گؤره، اونو ایستانبول دعوت ائدیپ، جمال الدین ایلك نؤویه ده ایران مطلقیتی نین تضيقي نتیجه سینده واختی ایله اؤلکه سینین ترک ائدیپ، تورکیه یه کؤچموش ضیالی ایرانلیلارلا یاخیلاشاراق، اولارین بعضی لری نین یاردیمی و ایشتیراکی ایله «اتحاد ایسلام» آدی آلتیندا سیاسی بیر انجومن یاراتمیشدی. انجومنین رهبرلیگینه ابولحسن میرزه شیخ اولرییس خوراسانی، ایرانلی معلم فئیضی افندی، میرزه حسن خان خیبرولمولک، میرزه آغاخان کترمانی، شیخ احمد روحی، افضل اولمولک کترمانی، عبدالکریم بیگ جواهیروزاده ایصفاهانی، حمید بیگ جواهیروزاده ایصفاهانی، سید بورهان بلخی، نوواب حوسئن هیندی، رضا پاشا و باشقالاری داخل ایدیله (۲۸۸-۲۸۹). انجومن مؤختلیف موسلمان اؤلکه لری آراسیندا اولان دینی ایختیلاف لاری، خصوصیه سوننی-شیعه ایختیلاف لارینی آرادان قالدیرماق، ایمپریالیزمین موسلمان اؤلکه لرینه سوخولماسی نین قارشیسینی آلماق اوچون بو خالق لاری بیرلشدیرمک مقصدی داشیدییغینی اعلان ائتمیشدی (۲۹۰). انجومن مؤختلیف موسلمان اؤلکه لری نین یوزلره گؤرکملی روحانیلرینه مکتوب واسیطه سیله موراجیت ائده رک، اولاری بیرلشمگه چاغیریدی. بو ایشده اساس فعالیت گؤسترلر خیبرولمولک، میرزه آغاخان کترمانی، شیخ احمد روحی و باشقالاری اولموشلار. میرزه آغاخان بیر نئجه باشقا یولداشلاری ایله باغدادا، نجف، سامیره یه گئده رک، بؤیوک مؤحتهدیلرله گؤروشموش، حتا ورقلر یازیب، همین شهرلرده یایماقلا موسلمانلاری بیرلیگه دعوت ائتمیشدی (۲۹۱).

انجومنین ایراندا گئدن موبارزه ایله علاقه دار فعالیتی باشقا خصوصیه مالیک اولموشدور. او، ایراندا کؤهنه قورولوشا، مطلقیتیه قارشى موبارزه نین داوام ائتدیریلمه سی و گؤجلندیریلمه سینین اؤز فعالیتینده اساس گؤتورموشدور. جمال الدین ایستانبولدا انجومن یاراتدیقدان سونرا میرزه علی خان امین اولدؤوله، شیخ هادی نجم آبادی، سید محمد طباطبایی و باشقالاری ایله مکتوبلاشمیشدیر. میرزه آغاخان کترمانی اؤزونون میرزه یحیا دؤولت آبادی، موغاونولدؤوله و باشقا بو کیمی همفیکیرلرله علاقه یاراتمیش، مکتوب، ورقه، بیاننامه واسیطه سیله موبارزه کوتله لره، ضیالیلار، موترقی روحانیلره موراجیت ائده رک، اولاری اؤز موبارزه لرینی داوام ائتدیرمکده روحلاندیرمیشدی (۲۹۲).

سید جمال الدین، میرزه آغاخان کترمانی، خیبرولمولک، شیخ احمد روحی و باشقا بو کیمی گؤرکملی موبارزه شخصلرین ایله یارادیلیمیش بو انجومئله علاقه دار تهراندا دا «حؤوزه بیداران» تشکیل ائدیله، بو تشکیلاتین عوضولری نین اکثریتی جمال الدینین یاخین دوستلاریندان عیبارت ایدی. باش ناظر امین اولسولطانین علئهدارلاری دا بو تشکیلاتین فعالیتینه یاردیم گؤستریدیلر. پوچت ناظر امین اولدؤوله بو تشکیلاتین گیزلی باشچیسی ایدی، اونون قارداشی مجدولمولک، موترقی و بؤیوک روحانیلردن شیخ هادی نجم آبادی، حاجی میرزه حادی دؤولت آبادی همین تشکیلاتین گؤرکملی عوضولری و باشچیلاری سیراسینا داخل ایدیله (۲۹۳). دؤولت آبادی تهران تشکیلاتی ایله ایستانبول تشکیلاتی آراسیندا اولان علاقه یه ایشاره ائده رک بنله یازمیشدیر: بو ایکی انجومن آراسیندا مؤحکم و گیزلی علاقه یارادیلیمیشدی. حؤکومتین یاراتدیغی مانعهرلرین هئچ بیرسی بو علاقه نین قارشیسینی آلا بیلمه دی. امین اولدؤوله پوچت ناظر امین اولدوغونا گؤره، مکتوبلارین توخونولمازلیغینا مؤحکم ریعايت اولونوردور، گیزلی مکتوبلار ایسه موعین شخصلر و خصوصی واسیطه لرله چاتدیریلیدی (۲۹۴).

ایستانبول و تهران تشکیلاتلارین فعالیتی مطلقیتیه قارشى گئدن موبارزه نین گؤجلنمه سینه بؤیوک تاثیر گؤستریدی. موبارزه یه قوشولموش بؤیوک روحانیلردن چوخو همین تشکیلاتلارلا، خصوصیه شخصلر جمال الدینله علاقه یاراتماقلا مؤوجود قورولوشون چیرکینلیکلرینی ایفشا ائتمگه چالیشیردیله. مثلن، تهرانین گؤرکملی روحانیلریندن بیری اولان شیخ ابوطالب زنجانی جمال الدینله مکتوبلاشاراق، حؤکومتین ظولمه لری، عدالتسیزلیکلری حاقیندا اونا گئنیش معلومات وئیریدی (۲۹۵). ۱۸۹۵-جی ایلین یانوار آییندا اونون مکتوبو شاهین و باش ناظرین ایله کئچدیکدن سونرا بو موبارزه روحانینی توتوب محو ائدیله (۲۹۶). ایران مطلقیتی گؤجلنمکده اولان حرکاتا قارشى غدار عمللره ال ائتمیشدی. او، اؤلکه داخلینده تورتدیگی جینایتلردن باشقا خاریجه کی نوماينده لری واسیطه سیله ایستانبولدا عبدالحمید سارایی ایله دانیشیق آپاراراق «اتحاد ایسلام» جمعیتی نین ایرانلی موسیسه لرکین سیاسی موقصیر کیمی ایرانا تسلیم ائدیلمه لرینی طلب ائدییدی (۲۹۷).

اوللرده جمال الدین و اونون همفیکیرلرکین سیاسی فعالیتینه ایمكان یارادان عبدالحمید سونرالار خیلافت مساله سینده (۲۹۸) اونولا راضیلاشمامیشدیر، همچنین اونون یاراتدیغی تشکیلاتین گئنیشلنمه سیندن و گؤجلنمه سیندن قورخویا دوشه رک، «اتحاد ایسلام» تشکیلاتینی داغیتماق قرارینا گلیمیشدیر. ائله اونا گؤره ده بو تشکیلاتین ان فعال عوضولری و جمال الدین ان یاخین سیلاحداشلاری اولان میرزه آغاخان کترمانی، شیخ احمد روحی و خیبرولمولک ایران حؤکومتینه تسلیم ائدیلمک مقصدیله ۱۸۹۵-جی ایله توتولاراق ترازون حبس خاناسینا گؤنلدریلیمیشدیله (۲۹۹). لاکین جمال الدین و اونون «اتحاد ایسلام» تشکیلاتی نین فعالیتی بونولا بیتمه میشدیر. ایراندا گئدن موبارزه ایله علاقه دار اولاراق میرزه رضانین ایستانبول، جمال الدینین یانینا گئتمه سیله باشقا موهوم بیر حادیته نین باش وئرمه سینه شرایط یارادیلیمیشدیر.

میرزا رضا کترمانی جمال الدینین اینانلیمیش طرفدارلاریندان بیری ایدی. او، سون دفعه ۱۸۹۴-جو ایله زینداندان خیلاص اولدوقدان سونرا ایستانبول گتتمک مقصدیله اولجه گیلانا گلیمیش، سفر وسایطی، پولو اولمادیغیندان، بیر مودت انزلی (پهلوی) ده قالماغا مجبور اولموشدور. «حؤوزه بیداران»ین باشچیسى انزلی پوچت ایدارهسى ریسى واسیطه سیله میرزا رضایا کیفایت قدر پول چاتدیردیکدان سونرا او ایستانبول گنده بیلیمشدر (۳۰۰). میرزا رضا بیر مودت «اتحاد ایسلام» باشچیلارینین یانیندا یاشامیش، سونرا ایرانا قایتماق ایسته میشدیر. ایران حؤکومتی میرزه رضانین ایرانا قایتماسینی قارشیسینی آماق اوچون ایستانبول سفیرلیگینه گؤستریش وئرمیشدی. میرزه رضا ایسه «اتحاد ایسلام» عوضلریندن افضل اولمولک کترمانینین پاسپورتوندا ایستیفاده ائدرک (۳۰۱) ایستانبولدان ترابزون، باتومی، باکی یولو ایله بارفوشا (باباول)، اورادان دا تئهرانا گتتمیشدیر. بیر مودت شاهعبدولعظیمده یاری گیزلی یاشایان میرزه رضا ببولدا اوچ تومن (۳۰۲) آدیغی تاپانچا ایله ۱۸۹۶-جی ایل مای آیینین اولینده نصرالدین شاهي اولدورموشدو (۳۰۲). نصرالدین شاهین اولدورولمه سی سولطان عبدالحمیدی داها دا قورخوتموش، ترابزون زیندانبندا ساخلانیلان ایرانلی دوستاقلاری ایران حؤکومتینه تسلیم ائتمک امری وئرمیشدیر. اولنار ۱۸۹۶-جی ایل اوقوستون ۱۲-ده میرزه رضانین تئهراندا بوغازدان آسیدلیغی گونون آخشامی تبریزده محمدعلی میرزه نین طرفیندن اولدورولموشدولر (۳۰۴).

سید جمال الدین ایسه آز مودت سونرا، ۱۸۹۷-جی ایل مارت آیینین ۹-دا عبدالحمیدین ساراییندا هلاک ائدیلیمشدر (۳۰۵). «اتحاد ایسلام» آدی آلتیندا ایستانبولدا یارانمیش تشکیلات داغیدیلاراق، اونون دیگر عوضلریندن چوخو ایستانبولو ترک ائتمگه مجبور اولموشلار (۳۰۶).

ایبراهیم تئیموری اؤز اثرینده میرزه مئلکوم خانین دفعه لرله شاها قارشى قصد حاضرلاماسینی و قصدلرین باش توتاماسینی قئید ائتمیشدیر (۳۰۷). مئلکوم خانین شاها قارشى قصد حاضرلاماسی حاقیندا تئیمورینین وئردیگی معلوماتین دقیقلشدیرلمه سی چتیندیر. ایراندا فتودال قورولوشونا و ایمیرالیست سیاستینه قارشى موبارزه ده «آدمیت جمعیتی» ایله «اتحاد ایسلام» و یا جمال الدین طرفدارلاری آراسیندا علاقه و همکارلیق اولموشدور. بو علاقه و همکارلیق بیزجه شاها قصد حاضرلاماقدا دئیل، بیر نئچه باشقا ساحه ده اؤزونو گؤسترمیشدیر..

قئید ائتمک لازیمدیر کی، «اتحاد ایسلام» اوزون مودت ایراندا فعالیت گؤسترمک ایمکانینا مالیک اولمامیش، تشکیلاتی جهندن «آدمیت جمعیتی» سویه سینه چاتا بیلمه میشدیر. «اتحاد ایسلام» و یا «حؤوزه بیداران»ین مونظم تشکیلاتی فعالیتینه، ایجلاسارینا از تصادوف اولونور. لاکین شاهین تئور ائدیلمه سیله علاقه دار، بیر چوخلارینی، او جومله دن حاجی میرزه احمد کترمانی، سید حسن صاحب زمانی، میرزه محمدعلی، اوستا اسدوللا قصاب، اوستا نصروللا باققال (۳۰۸)، نایب قولامحوسئین، شیخ محمد (۳۰۹) و باشقالاری میرزه رضانین همفیکرلری و جمال الدین طرفدارلاری سیراسیندا قئید ائدیلمیشلر. «...میرزه رضانین قادین قوهوملاریندان بیری قوللوچو صیفتیله سارایدا ایشلیه رک، شاهین نه واخت، هارایا گتتمه سیندن میرزه رضایا خبر وئیرمیش» (۳۱۰). میرزه رضا شاه عبدالعظیمدن گیزلی تئهرانا گلیمیش، ایکی گئجه شیخ هادی نجم آبادینین ائوینده قالمیش و اونولا مصلحتلشمیشدیر (۳۱۱). شاهین اولدورولدیو گونون قاباق گئجه سی میرزه یحیا اؤزونون بیر نئجه یولداشلاری ایله بیرلیکده میرزه رضانی شاه عبدالعظیمده گؤرموش، ایکی باشقا آدم ساباح شاهین زیارته گله جگینی خبر وئردیکده، میرزه رضا تعجولنمیش و سونرا سئوینمیشدیر (۳۱۲). بئنه میرزه یحیا شاه اولدورولن گون تئهراندا اؤز دوستلاریندان بیرینین ائوینده بیغینچاقدا ایشتیراک ائتمیش، شاها قارشى قصدین خبری ائشیدیلدیگه هر کس اؤز ائوینه قایتمیشدیر (۳۱۳). همچنین تئور حادینته سیندن بیر مودت سونرا «دربار شاهي» (شاه سارایي) باشلیغی ایله الاکبر ارداکی طرفیندن یازلمیش تاریخی روماندا تئور اوچون یارانمیش گیزلی تشکیلاتین وارلیغی و اونون فعالیتی، گیزلی آدلار، رمزله، علامتله و س. (۳۱۴) بو کیمی مساله لر شاها قارشى قصد حاضرلاماق اوچون جمال الدین طرفدارلارینین ایراندا چوخ مونظم، گیزلی، لاکین محدود تشکیلاتا مالیک اولمالارینا یارانمیش گومان و تصوورو داها دا قوووتلندیریر. بونولا برابر معلومدور کی، «آدمیت جمعیتی»نین ان فعال و گؤرکملی عوضلری سیراسینا داخیل اولان علی خان امین اولدؤوله، مجدولمولک، شیخ هادی نجم آبادی، حاج سیاح محللاتی، میرزه داوودخان، دوکتور مئهدیخان، میرزه عبداللطیف، محمدعلی خان فریدولمولک و باشقالاری عئینی زاماندا «اتحاد ایسلام» و یا «حؤوزه بیداران» آدی ایله آپاریلان موبارزه ده باشچیلیق ائتمیشلر.

«آدمیت جمعیتی» ایله جمال الدین طرفدارلاری آراسیندا موشرک تشکیلاتی فعالیتین نومونه لریندن بیری ده اولارین گیزلی فعالیت گؤسترمکده ایستیفاده ائدیکلری شرطی علامت، رقم و ایشاره لر دیر. او زامان باکیدا پولیس رییسى اولان ای. آ. دئمینسکی ۲۵ اییون ۱۸۹۶-جی ایله تئهرانا، پولکوونیک کاساقووسکییه یازدیغی مکتوبدا باکی و شاماخیدا یاشایان ایرانلی بایلر (۳۱۵) حاقیندا ماراقلی معلومات وئرمیش و قئید ائتمیشدیر کی، میرزه رضا ایستانبولدان گلرکن، باکیدا چادرووی کوجه سینده رشتلی بابی سید نصروللاه باغیر (۳۱۶) اوغلونون

اؤونده فالمیشدیر. بو بابی نین اؤونه همیشه سئیدلر توپلانیر، اونلار هارادانسا گلیب، اونون اؤونده قالیرلار... (۳۱۶) دئمیسکی باشقا بیر مکتوبدا شاماخیدا یاشایان تبریزی بابی میرزه جلیل ایسماعیل اوغنونون یازیلاری نین پولیس الینه کئچمه سیندن ده بحث ائتمیشدیر. او، یازیر: مکتوبلار رمزی و شرطی ایشایره لرله یازیلیمیش، اونلارین بعضیلری نین مضمونونو آنلاماق چتیندیر. بو مکتوبلاردا «۱۵۲» رقمی چوخ ایشله نیلیر، مکتوبلاردا آد، عونوان یئرینه حرفلر، رقملر یازیلیمیشدیر، همین مکتوبلارین ایچریسینده میرزه رضا کیرمانی نین ده بیر مکتوبو واردیر، اورادا دئییلیر: «تزلیکله یاخشی گونلر گله جک، بونو م. ک. امر ائتمیشدیر» (۳۱۷).

«آدمیت جمعیتی» ایله «اتحاد ایسلام» و یا سید جمال الدین طرفدارلاری کؤهنه قورولوشا، مطلقیته قارشى آپاردیقلا ری موباریزه ده چوخ زامان تاکتیکی جهتدن ده عئینی اولسولودان ایستیفاده ائتمیشلر. اونلار خصوصیه اولکهنین ایکی موهوم حاکیم قوه لری اولان مطلقیت باشچیلاری ایله روحانیلر آراسیندا اولان ضیدیتی کسگینلشدیرمکده عئینی حرکت ائتمیشلر.

«آدمیت جمعیتی» ایله «اتحاد ایسلام» ین همکارلیغی «تبه کی عوصیانیندان» باشلامیشدیر. «اتحاد ایسلام» طرفدارلاری روحانیلری، اونلارین آرخاسیدا گئندن دیندار اهلینی مطلقیت، اونون خاریجیره وئردیگی ایمتیازلار، خصوصیه توتون ایمتیازینا قارشى موباریزه یه قالدیرماقدا عئینله «آدمیت جمعیتی نین تاکتیکاسیندان ایستیفاده ائتمیشلر. «آدمیت جمعیتی» اؤزونون «مفتاح»، «حجت» و س. لؤولرینده روحانیلری خالق حرکاتینا رهبرلیگه چاغیردیغی کیمی، سید جمال الدین ده روحانیلره، بؤوک موحتهدیره خیطابن موراجیتنامه لرینده، مکتوبلاریندا اونلاری حرکاتا رهبرلیکا ئتمگی، کوتله لری موباریزه یه قالدیرماغا چاغیرمیشدیر (۳۱۸). دوغرو دور، روحانیلرین یاخیندان ایشتییراک ائتدیکلری «تبه کی عوصیانی» غلبه ایله نتیجه لندی، لاکین بو غلبه «آدمیت جمعیتی» و یا جمال الدین طرفدارلاری نین گؤزله دیکلری و خصوصیه خالقین گؤزله دیگی و طلبی سویه سینه چاتدیریلما دی. ۱۸۹۲-جی ایل یانوارین ۵-ده «تبه کی عوصیانی» اؤزونون ان یوکسک زیروسینه چاتدیغی گون تهراندا اون مین لرله اهالی، قادین، کیشی سارایی موخاصیره آلمیشدی. نتیجه ده شاه توتون ایمتیازینی لغو ائتمگه راضیلیق وئردی. حؤکومت نوماینده لری نین عوصیانچیلارلا دانیشیق زامانی کیچیک روحانیلردن بروخوردلی آغا جمالین اوغلو آغا الاکیر نایب اولسلطنه نین «عوصیانین مقصدی ندر؟» سوالینا: «امین اولسلطانی باش ناظیرلیکدن گؤتورمک؛ خاریجیره وئریلمیش بوتون ایمتیازلاری لغو ائتمک»-دئییه جاواب وئرمیشدیر (۳۱۹). لاکین بو تکلیفلر حؤکومت طرفیندن قبول ائدیلمه دی. هیجانلانمیش اهالی نین سارای اوزرینه ائتدیگی هوجوما قارشى آتش امری وئریلدیکده، حؤکومتین سیلاحلی قوه لریندن آذربایجان آلابی عسگرلری بو امری ایجرا ئتمه دیلر (۳۲۰). همین گون و سونراکی گونلرده تهراندا یئرلشدیریلیمیش مین لرله سیلاحلی عسگر و ضابیتلرین چوخو عوصیانچیلارلا همراي اولدوقلارینی بیلدیردیلر (۳۲۱). شهره گتیریلیمیش بئنی قوه لر اهالییه آتش آجیدقا هیجانلانمیش اهالی روحانیلردن جهاد (۳۲۲) اعلان اولونماسینی طلب ائتدی (۳۲۳). او گونلر تهراندا ائله هیجانلی بیر وضعیت حؤکم سوروردو کی، غضبنمیش اینسان داغالاری سارایی داغیدا بیلردی (۳۲۴). لاکین بئله بیر الوئریشلی شرابطده روحانیلر خالقین طلبی و احتیاجی ایله حسابلاشما دیلار. اونلار عوصیانین گنیشلنمه سیندن و گوجلنمه سیندن اؤز منافعلرینی ده تهلوکه قارشیسیندا گؤردوکلرینه گوره سارایلا دانیشیغا باشلایب، یالیز توتون ایمتیازی نین لغو ائدیلمه سیله راضیلاشدیلار و موختلیف واسیطه لرله اهالی نی ساکیتلشدیره رک، عوصیانی دایاندیردیلار.

«آدمیت جمعیتی» ایله سید جمال الدین طرفدارلاری نین کؤهنه قورولوشو، مؤوجود شاهلیغی بیخماق مقصدیه ایشلتدیکلری تاکتیکا بیر قدر محدود دا اولسا، اینقیلابی تاکتیکا سویه سینه چاتیردی. البته، اونلار خالق کوتله لری نین سیلاحلی عوصیانینی تشکیل ائتمگی قارشیلارینا قومامیشدیلار و سیلاحلی عوصیان سویه سینه گلیب چاتمامیشدیلار. لاکین حؤکومه مالیات وئرمگین قارشیسینی آلماق ایشینی تشکیل ائتمک (۳۲۵)، مطلقیته تابع اولماغی حارام اعلان ائتمک (۳۲۶)، مطلق مونارخیانی معتدل مونارخییا ایله عوض ائتمک اوغروندا موباریزه آپارماق بورژوا اینقیلابی سویه سینه یاخینلاشماق دئمک ایدی. جمال الدین اؤز چیخیشلاری نین بیرینده دئمیشدیر کی، ایراندا شاهی، باش ناظیری و بیر نچه دیگر باشچیلاری اولدوروب، اورتادان گؤتورمه یینجه اولکهنه هئچ بیر ایصلاحات مومکون اولما یا جاقدی (۳۲۷). بئنه جمال الدین ۱۸۹۷-جی ایل عؤمرونون سون گونلرینده اؤزونون ایمضاسیز تاریخسیز مکتوبوندا ایرانلیلارلا خیطابن بئله یازمیشدیر: «منیم ایرانلی دوستلاریم و همکارلاریم!... موباریزه ده حبسندن، اولومدن قورخما یین، سورعتله ایرلیله یین، بئنیلیکلر سئل کیمی شرقه دوغرو آخماقدا دیر، مطلقیت اصولی-ایداره سی داغیلمالی، بو فلاکت منبعینی محو ائتمگه چالیشمالی سینیز» (۳۲۸). میرزه رضا کئرمانی ایستینطاق زامانی دئمیشدی کی، یوکسک مقصدلر و بؤوک ایدئیلار اوغروندا قان نؤکولمزسه، هئچ بیر نتیجه اله گلمه یه جکدیر (۳۲۴).

احمد کسروی سید جمال الدین حاقیندا بحث ائدرکن، اونون موباریزه سی نین موثبت جهتلرینی گؤسترملکه برابر، بئله قئید ائتمیشدیر: «سید بؤوک ایشه باشلامیشدی، لاکین اونون یولونو بیلمیردی... سید بو سارایدان او سارایا گئتمک عوضینه بوتون سعیلرینی کوتله لری اویاتماغا، شو عورلاری اینکیشاف ائتدیرمگه چالیشسا ییدی داها یاخشی نتیجه الهه ائده بیلردی» (۳۳۰).

معلوم اولدوغو کیمی، جمال الدین بو سارایدان او سارایا اؤز منیله و ایستگی ایله گئتمه میشدیر. اونو سارایلار اؤزلری دعوت ائتمیش، جمال الدین ده بو موختلیف سارایلارین گوجوندن اؤزونون داشیدییغی مقصده نایل اولماق اوچون ایستیفاده ائتمگه چالیشمیشدیر. همین سارایلار سنئیدین فعالیتیندن اؤزلرینه قارشى آزاچیق تهلوکه

حیس انتدیگده، اونو اؤز اؤلکه لریندن چیخارمیش، سورگون ائتمیشلر. روسیادان باشقا سئید هئچ بیر اؤلکه دن اؤز میلی و ایراده سیله چیخیب گئتمه میشدیر.

۱۹-جو عصرین آخیرلاریندا جمال الدینین ایکی دفعه ایرانا دعوت ائدیلیب و هر ایکسینده اورادان قوولماسی نین ایران مطلقیتی نین ایفشا ائدیلمه سینده بؤیوک رولو اولموشدور.

جمال الدینین موختلیف سارایلارا گئتمه سی، شاهلار و دؤولت باشچیلاری ایله گؤرؤشلری و دانیشیق لاری ایله علاقه دار اولاراق موهوم بیر مساله نین آیدینلاشدیریلماسی لازیم گؤرونور. آیدیندیر کی، جمال الدینین دونیا گؤرؤشونده صینفی آنلاییش یوخ ایدی. او و اونون طرفدارلاری اؤلکه نین و خالقین سعادتینی ظولمکار شاهلارین، خارجه ایمریالیست دؤولتلره ایمتیازلار وئرن دؤولت باشچیلاری نین اورتادان گؤتورولمه سینده، بیر ظولمکار شاهي باشقا عدالتی بیر شاهلا دییشدیرمکده گؤروردولر. سئید بو کیمی موهوم بیر مساله نی یئنه ده شاهلارین و سارایارین گوجو و یاردیمی ایله حیاتا کئچیرمگه چالیشیردی. لاکین جمال الدین اؤزونون اوزون موبارزه لری و بو موبارزه لردن الدهه ائدیگی تجرولر و نتیجه لرله علاقه دار اولاراق عؤمرونون سون واختلاریندا اؤزونون محدود دونیا گؤرؤشوندن اوزاقلانمیش، خالق کوتله لری سعادت نین شاهلار و سارایلار واسیطه سیله تامین ائدیله جگی فیکرینی رد ائتمیش، اؤلکه نین و خالقین اؤز گوجو و اؤز قودرتینه اساسلانماقدا الدهه ائدیله جگین مومکون و رئال بیر اصول اولدوغونو باشا دوشمک سویه سینه گلیب چاتمیشدیر. اونون سون مکتوبونون قیسا مضمونو بئله دیر: بو مکتوبو یازدیغیم واخت اؤز دوستلاریملا گؤرؤشمکدن محروم ائدیلمیش بیر محوسام. شرق خالق لاری نین اویانماسینی گؤرمک منه نصیب اولمادی. اوزون مودت فعالیت دؤورونده منیم فایدالی تکلیفلریمین هئچ بیرسی شاهلار طرفیندن قبول اولونمادی. کاش من اؤز فیکرلیریمی چوروموش، چیرکین سارایلاردا یوخ، خالق کوتله لری ایچری سینده یایماغا چالیشایدیم (۳۳۱).

«آدمیت جمعیتی» ایله «اتحاد ایسلام» نین بیرگه موبارزه آپارمالاری، بیر چوخ ساحه ده همرایلیک ائتمه لری تصادوفی اولمامیشدیر. ایراندا موعین اینتیباه دؤورو اولان ۱۹-جو اثرین سون رویعو کؤهنه قورولوشون دؤزولمز اولدوغونون گئنیش کوتله لر طرفیندن تدریجله درک ائدیلمه سی دؤورو ایدی. اؤلکه نی فتودال قورولوشوندان، ایمریالیزم تهلوکه سیندن خیلاص ائتمک اوغروندا واحید موبارزه مقصدی داشییان ضیالیلارین، کیچیک روحانیلارین، میلی بورژوا عونصورلری نین اکثری «آدمیت جمعیتی» ایله «حؤوزه بیداران» تشکیلاتلاری سیراسیندا فعالیت گؤسترمکله، کوتله لری اویاتماقدا بؤیوک رول اوینامیشلار. جمال الدین طرفدارلاریندان ایراندا یارانمیش جمعیتین، ائله جه ده «آدمیت جمعیتی» فعالیت نین، خصوصیه «تنبه کی عوصیانی» نین ایران خالق لاری نین اویانماسیندا، اونلاردا میلی، ایجتیماعی شوغورون اینکیشافیندا بؤیوک تاثیر اولموشدور. «آدمیت جمعیتی» نین، «اتحاد ایسلام» طرفدارلاری نین فداکارلیقلاری، خصوصیه «تنبه کی عوصیانی» نین غلبه سی ساوادسیز، دیندار، مؤهوماتا قاپیلمیش ایران خالق لاریندا موتشکیل موبارزه، ظولم، قانونسوزلوغا قارشى عوصیان شوغورو یاراتمیش، گله جک گیزلی، سیاسی جمعیتلرین، انجومنلرین و نه نایت، مشروطه اینقیلابی دؤورونون سیاسی تشکیلاتلاری نین بانیرلی و تشکیلاتچیلاری، اساس اعتبارله، بو جمعیتلرین ایچری سیندن چیخمیش موبارزه و اینقیلابچی ضیالیلاردان اولموشلار.

گیریش فصیلینین ایضاحاتی

۱- احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، چاپ چهارم، تهران ۱۳۱۹ ص. ۱۳۰
- (Bundan sonra: Kəsrevi. Tarixə məşrutə...)

2- Oqaf, vəqf sözünün çəmidir. O devrdə vəqf əmlakını idarə etmək üçün nazirlik var idi.

۳- محمود فرهاد، "تاریخ سیاسی دوره صدارت میرزا حسین خان مشیرالدوله سپهسالار اعظم"، تهران، ۱۳۲۵، ص. ۱۱۹

۴- فریدون آدمیت، امیر کبیر و ایران یا ورقی از تاریخ سیاسی ایران، تهران، ۱۳۲۳.

və Z.Z. A b d u l l a e v. Promişlennoste i zarojdenie raboçeqo klase İrana, Baku, 1963.

۵- شرح حال عباس میرزا ملک آرا برادر ناصرالدین شاه، تهران ۱۳۲۵، ص. ۱۰۲

(bundan sonra: «Mülkəranın tərcümeyi-halı»).

۶- عبدالله مستوفی، شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، جلد اول، تهران، ۱۳۳۴، ص. ۶۴۸

(Bundan sonra: A.Müstofi.Qacar dövrü tarixi).

۷- حبیب اله مختاری مختارالسلطنه، تاریخ بیداری ایران، ۱۳۲۶، ص. ۲۴ و ۵۵۷

(Bundan sonra: Həbibullah Muxtari. İranın Oyanması tarixi.)

8- Yene orada, səh. 6.

9- Tümen o dövrün 2 manatı hüdudunda idi.

10- A. Müstofi. Qacar dövrü tarixi, I cild, səh. 661.

11- Mirzə Melkum xanın yazdığına görə onun 200-ə yaxın əsəri, məqaləsi, kitabçası və s. vardır. Onların çoxu çap edilmişdir. Burada Melkum xanın əldə olan 25 əsərindən istifadə edilmişdir. Onların ən mühümləri:

۱۱- "دفتر قانون"، "اصول آدمیت"، "دستگاه دیوان"، "کتابچه غیبی"؛ "حجت"، "مفتاح"، "حرف غریب"، "اصول تمدن"، "پولتیکهای دولتی"

12- «İttihade islam» təşkilatının görkəmli üzvlərindən hacı Mirzə Yəhya Dövlətabadi həmin təşkilatın rəhbərlik mərkəzile

Mirzə Ağaxan Kermani vasitəsilə əlaqə saxlamış, təşkilatın göstəriş-lərini həyata keçirməkdə mühüm işlər görmüşdür. 1898-ci ildə. «Maarif əncüməni»nin banilərindən olan Dövlətabadi bu sahədə göstərdiyi fəaliyyətlə yeni məktəblərin müəssisləri sırasına daxil olmuşdur. O, 1901-ci ildə gizli, siyasi əncüməndə fəaliyyət göstərmiş, 1904-cü ildə yaranmış «İnqilab komitəsi»nin başçılarından biri olmuşdur. Dövlətabadi inqilab dövründə «Əncüməne əsnaf»ın rəhbərlərindən, ondan sonrakı dövrün siyasi xadimlərindəndir. O,

"حیات یچی یا تاریخ معاصر"

(Yəhyanın yaşayışı və ya müasir tarix) adlı yazdığı 4 cildlik əsərində özünün geniş tərcümeyi-halını, İranın o dövrünün ictimai, siyasi tarixini izah etmişdir. Təvazökarlıqdan, ya siyasi mülahizələrə görə, gizli, siyasi cəmiyyətlərdə öz rolundan geniş bəhs etməyən Dövlətabadi bir sıra məsələləri şərh etdik-də öz iştirakını qeyd etməkdən bə'zi hallarda boyun qaçıra bilməmiş siyasi, gizli cəmiyyət və təşkilat işləri haqqında bir çox qaranlıq məsələlərin işıqlandırılmasına yardım göstərən faktlar vermişdir.

13- Nazimülislam Kermani 1891-ci il «Tənbəki üsyanı» dövründən başlayaraq, İranda davam edən siyasi hadisələrin yaxın müşahidəçisi, 1905-ci ildə yaranmış «Əncüməne məxfi»nin təşkilatçılarından biri olmuşdur. O, bütün müşahidə və iştirak etdiyi hadisələr haqqında, xüsusilə «Əncüməne məxfi»nin yaradılması və fəaliyyəti haqqında dəqiq mə'lumatları özünün 3 cildlik

"تاریخ بیداری ایرانیان"

(İranlıların oyanması tarixi) adlı əsərində toplamış və nəşr etmişdir.

14- Gənc yaşlarında siyasi, gizli əncüməndə, «İnqilab komitəsi»nin sıralarında fəaliyyət göstərən doktor Mehdi Məlikzadənin yazıları, xüsusilə onun 7-cildlik

"تاریخ انقلاب مشروطیت ایران"

„İran məşrutə inqilabının tarixi» adlı əsəri əlaqədar əncümənlərin və təşkiylatların fəaliyyəti haqqında geniş mə'lumat verir

15-Abbas Mirzə Mülkəranın tərcümeyi-halı.

۱۶- "سه سل در دربار ایران از ۱۳۰۶ تا ۱۳۰۹ قمری" تالیف دکتر فوریه، طبیب مخصوص ناصرالدین شاه، ترجمه عباس اقبال، تهران، ۱۳۲۶ شمسی.

Nəsreddin şahın xüsusi həkimi doktor Fevryə, uç il İran saray'ında.

۱۷- "تحریم تنباکو" تالیف حجه الاسلام شیخ رضا زنجانی، به سعی و اهتمام جواد ه. س. تهران، ۱۳۳۳.

(Zənçanlı Şeyx Rzanın «Tənbəkinin həram edilməsi» əsari.)

18- İz teqeranskoqo dnevnikə polkovnikə V. A. Kosoqovskoqo. M, 1960 q.

۱۹- محمد محیط طباطبائی، مجموعه آثار میرزا ملکم خان، تهران، ۱۳۴۰

(Bundan sonra: M. Təbatəbai. Mirzə Melkum xan əsərlərinin külliyyatı.).

۲۰- فریدون آدمیت، فکر آزادی و یا مقدمه نهضت مشروطیت ایران، تهران ۱۳۴۰

(Bundan sonra: F. Adəmiyyət. Fekre azadi).

21- Framason ingiliscə iki sözdən „free“ yə'ni „azad“, „mason“ yə'ni «bənna» sözlərindən təşkil olunmuşdur.

۲۲- مجله خواندنیها، شماره ۴۵، ۸۷، ۹۸، ۱۰۱، ۱۰۳، سال ۲۴، تهران، ۱۳۴۳

23- Bax: Drevnosti vostoçnie, Trudı vostoçnoi komissii, yubileinı vıpusk, tom IV, M., 1913, səh. 15–20.

24- Bax: Middle Eastern affairs no: London, 1958, pp 43-60

25- Məşrutə inqilabı ərəfəsində İrandan xaricdə nəşr edilən fars qəzetləri haqqında bax: H. Hatəmi. Mühacir İran qəzetlərinin müstəmləkəçilik və imperializm əleyhinə mübarizəsi, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1964.

بیرینجی فصیلین ایضاحاتی

26- Bolhşaya sovetzkaya ənsiklopediya, tom 38, M., 1938, sah. 339

۲۷- محمد محمود. "تاریخ روابط ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی" جلد هفتم، تهران، ۱۳۳۲، ص. ۱۸۱۲

(Bundan sonra: M. Mahmud. Siyasi əlaqələr tarixi)

۲۸- ح. حلاج. تاریخ نهضت ایران، تهران، ص. ۷۸

(Bundan sonra: H. Həllac. İran hərəkatı tarixi.)

29- Bu təşkilatın fəaliyyəti İran məşrutə inqilabı dövrünə (1907-ci ildən sonraya) təsadüf etdiyinə görə burada bu barədə izahat verilməyəcəkdir.

30- M. Mahmud. Siyasi əlaqələr tarixi, 5-ci cild, səh. 1217.

31- yenə orada, 7-ci cild, səh. 1812.

۳۲- "نفت و بحرین یا عباس اسکندری در خدمت مجلس پانزدهم، تهران، ۱۳۳۲، ص. ۳۸۸

(Bundan sonra: Neft və Bəhreyn...)

۳۳- علی مشیری، "اولین فراماسونهای ایرانی در اوایل قرن نوزدهم" مجله خواندنیها، شماره ۹۵، سال ۲۴، ۱۸، ۱۹۶۴، ص. ۱۹

34- yenə orada, səh. 19.

35- yenə orada.

۳۶- اسماعیل رائین- مجله خواندنیها، شماره ۹۸، تهران ۲۹ اوت ۱۹۶۴، ص. ۱۸

۳۷- علی مشیری، مجله خواندنیها، شماره ۹۵، تهران، ۱۸ اوت ۱۹۶۴، ص. ۲۰

۳۸- ملک الشعرا بهار، سبک شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی. جلد- ۳، تهران، ۱۳۲۰

39- yenə orada, səh. 342.

40- Fridun Adəmiyyət. Fəkre azadi, səh. 28.

41- E.Brown. The Press and Poetry of modern Persia Combridge. 1914, p. 21.

42- 1834-cü ildə Məhəmməd şah hakimiyyətə çıxdıqdan sonra öz qardaşlarından və əmioğlanlarından bə'zilərini öldürmüş, bə'zilərini də kor etmişdir. Adları yuxarıda qeyd olunan üç qardaş ölümdən və

kor olmaqdan xilas olmaq üçün qaçıb Londona getmişdilər.

۴۳- علی مشیری، مجله خواندنیها، شماره- ۹۵، تهران، ۱۸ اوت ۱۹۶۴، ص. ۲۰

44-«Rümüzussəyahə» (Səyahət sirləri) adlı səfərnəmə əlyazması şəklində Britaniya muzeyi arxivində saxlanılır. Onun bir nüsxəsi isə Tehranda, Milli Şura Məclisi kitabxanasında saxlanılır.

۴۵- علی مشیری، "اولین فراماسونهای ایرانی در قرن نوزدهم" مجله خواندنیها شماره- ۹۵، تهران، ۲۸ اوت ۱۹۶۴، ص. ۱۰

46- Mirzə Yəqub xan. İsfahanın yaxınlığında yerləşən Culfa qəsəbəsindən idi. O, xristian ailəsində anadan olmuş, sonradan xristianlığı tərk edərək, müsəlman dini qəbul etmişdir.

47- Wilfrid Blunt. Secret history of English occupation of Egypt, London, 1907, p. 83.

48- « Arthur Harding.A. Diplomatist in the East London. 1928, p. 77.

49- Həmədanlı Naserülmülk 1898-ci ildə Əminüddövlə Hökumətində maliyyə naziri idi. Artur Hardinq İranda səfir olduğu müddətdə, Əminüssultanın baş nazirliyi vaxtında Naserülmülk nazirlik vəzifəsindən kənar edilmişdi, Həmədanda Hakim vəzifəsi daşıyırdı.

50- Artur Hardinq. Göstərilən əsəri, səh. 77.

51- Kəsrevi. Tarixə məşrutə, səh. 90.

۵۲- محمد علی خلیلی، فرهنگ امیرکبیر، تهران، ۱۳۳۴، ص. ۶۶۸

۵۳- مهدیقلی هدایت (مخبرالسلطنه) گزارش نامه ایران، جلد ۳، ۱۳۱۷، ص. ۴۷

54- M. S. Ivanov. İranskaya revolutsia 1905–1911 qq., M., 1957, səh. 496.

55-Bu heyət rus səfiri Qriboyedovun Tehranda öldürülməsilə əlaqədar olaraq İran hökuməti tərəfindən Peterburqa göndərilmişdi. Şirazlı Mirzə Saleh və Mirzə Tağı xan (sonralar Əmir Kəbir) də bu heyətin tərkibinə daxil idilər.

56-Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 39.

57-Yenə orada.

۵۸- فریدون آدمیت، امیرکبیر و ایران یا ورقی از تاریخ سیاسی ایران، جلد ۱ و ۲، تهران، ۱۳۲۳

59-İranda ilk qəzet olan «Vəqayei ittifaqiyyə» haqqında bax: E. Brovvn. THE Press and poetry of modern Persiala Combridge, 1914, p. 21.

60- Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 44.

61-Yenə orada.

62-Yenə orada.

63-Yenə orada.

۶۴- خان ملک ساسانی، سیاستگران دوره قاجاریه، تهران، ۱۳۲۷، ص. ۱۶

(Bundan sonra: Xan Məlik. Səyasətgeran...).

65- Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 55.

66- Drevnosti Vostoçnie, Trudı vostoçnoi komissii, tom ıv. M., 191s», səh. 17.

67- Yenə orada, səh. 18.

68- K. Çaikin. Kratkıy oçerk noveišeı persidskoi literaturı, 1928, səh. 22.

۶۹- مهدی ملکزاده، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، جلد سوم، تهران، ۱۳۳۰، ص. ۱۱۹

(Bundan sonra: M. Məlikzadə. Tarixe inqilab).

70-E. Ə. Bertelhs. Oçerk istorii persidskoi literaturı, Leninqrاد, 1928, səh, 131.

71-M. S. Ivanov. Oçerk istorii İrana. Moskva, 1952, səh. 194.

72-Xan Məlik. Səyasətkəran, səh. 127.

73-A. Mustofi. Qaçar devru tarixi, I cild, səh. 204.

۷۴- ناظم الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، چاپ دوم، تهران، ۱۳۳۲، ص. ۱۱۸

(Nazimulislam Kermani. İranlıların oyanması tarixi II çapı).

75-Böyük loj və Böyük Şərq nəzərdə tutulur.

76-M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı, səh. S. K.

77-Yenə orada, səh. K.

78-M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı.

79-Fridun Adəmiyyət. Fəkre azadi. səh. 201.

80-Middle Eastern affairs, no. 1, London, 1958, p. 47.

81-Wilfrid Blunt. Secret history of the English occupation of Egypt, London, 1907, p.83

82 Drevnosti Vostoçnie, Trudı, tom IV, Moskva, 1913, səh. 17

۸۳- ابراهیم تیموری، عصر بیخبری یا تاریخ امتیازات ایران، تهران، ۱۳۳۲، ص. ۶۴

(Bundan sonra: I. Teymuri. İmtiy'azlar tarixi).

84- Yenə orada.

85-Drevnosti Vostoçnie, Trudı, tom IV, Moskva, 1913, səh. 17.

86-M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı, səh. K.

87-Azərbayc. SSR EA əlyazmaları fondunda saxlanmış M. F. Axundovun arxivində Cəlaleddin Mirzə ilə M. F. Axundovun bir-birinə yazdıqları onlarla məktub vardır. Bu məktublər M. F. Axundovun 1962-ci ildə Bakıda Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı tərəfindən çap edilmiş əsərlərinin üçüncü cildinə daxildir.

88-Mirzə Cəfər xan 1818-ci ildə Londonda frامason lojuna cəlb edilmiş İranlı tələbələrəndən biri idi. O, sonralar İstanbulda, Londonda səfirlik etmiş, 1860-cı ildə Muşirüddövlə ləqəbi ilə dövlət Şurasının sədri olmuşdur.

89-M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı, səh. 15.

۹۰- میرزا ملکم خان، کتبچه غیبی یا دفتر تنظیمات، ص. ۵۰-۲۴

(Bundan sonra: Mirzə Melkum xan. Kitabçeyeqeybi)

91-yenə orada, səh. 24–34.

92-Mirzə Melkum xan. Kitabçeye qeybi, səh. 24-50

93-Yenə orada, səh. 25–50.

94-Yenə orada, səh. 26.

95-yenə orada, səh. 15.

96-Əhməd Pəjuh E. Braunun «İran inqilabı» adlı əsərini fars dilinə tərcümə edən, onu 1960-cı ildə Tehranda çap etdirən mütərcimdir. Pəjuh Həmin əsəri çap etdirərkən, özünün bir sıra mühüm qeydlərini də bu əsərin sonuna əlavə etmişdir. Burada Pəjuhun qeydlərindən istifadə etmək lazım gəldikdə (bundan sonra: Ə. Pəjuhun qeydləri) adı ilə göstəriləcəkdir. Bax: Ə. Pəjuhun qeydləri, səh. 466.

97-M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı, səh. 34

98-İ. Teymuri. İmtiyazlar tarixi.,, səh. 64.

99 M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı, səh. H.

۱۰۰- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، الماثر و الاثار، تهران، ۱۳۰۶
قمری، ص. ۱۱۸

101-Bəst-farsca bağlı deməkdir. İranda son vaxtlara qədər Hökuməttərəfindən tə'qib edilən hər hansı şəxs məsciddə, muctəhidin evində, xarici səfərxanalarda və ya konsulxanalarda, sonralar Şura Məclisi binyasında və s bu kimi yerlərdə izlənsəydi, yə'ni bəst otursaydı heç kəs ona toxuna bilməzdi.

1905–1911-ci illər İran inqilabının başlanğıcında bəstdən kütləvi surətdə istifadə edilmişdir.

102-Xan Məlik. Göstərilən əsəri, səh. 128.

103- İ. Tey mur i. İmtiyazlar tarixi, səh. 64.

104- M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı, səh. H.

105- M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı, səh. 1c

106-Wilfrid Blunt. Secret history of english occupation of Egypt, London, 1907, p.83

107- H. Həllac. İran hərəkəti tarixi, Tehran, 1325, səh. 78.

108-Mirzə Kazım bəy. Babizm Haqqında, M. F. Axundovun arxivi, karton 2, vər. 6.

109-Mirzə Melkumxanın «Kitabçeye qeybi» əsəri nəzərdə tutulur,

110-Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri,

۱۱۱- میرزا یوسف خان، یک کلمه، تهران، ۱۲۸۷ قمری، ص. ۲

112 Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları fondu, M. F. Axundovun arxivi, karton 6, Kəmaluddövlə məktubları, vər. 194.

113-Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları fondu, M. F. Axundovun arxivi, karton 6, Kəmaluddevlə

məktubları, vər, 174.

114-Yenə orda. ver. 161

115-Yenə orda.

۱۱۶- محمود فرهاد معتمد، تاریخ سیاسی دوره صدارت میرزا حسین خان سپهسالار اعظم، تهران، ۱۳۲۵، ص. ۹۹

(Bundan sonra: M. Fərhad. Tarixə dövreyə sədarətə Mirzə Hüseyn xan Sepəhsalar)

117-M. F ə r H a d. Tarixə devreyə sədarətə Mirzə Hüseyn xan Sepəhsalar, səh. 128.

118- Fridun A d ə m i y y ə t. Fekre azadi, səh. 79.

119- yenə orada, səh. 79.

۱۲۰- محمد حسین خان اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، جلد سوم، تهران ۱۲۹۵، ص. ۱۶۲

121-Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 96.

122-Nazimülislam. Göstərilən əsəri, səh 117.

123 Nazimülislam. Tarixə: bidari.., səh. 117. 124

۱۲۴- سلطان مسعود میرزا ظل السلطان، تاریخ سرگذشت مسعودی، اصفهان، ۱۳۲۵، ص. ۲۲۵

۱۲۵- محمد حسن خان اعتماد السلطنه، المائر و الآثار، تهران، ۱۳۱۷، ص. ۱۵۵

۱۲۶- مهدیقلی هدایت، گزارش نامه ایران، قسمت سوم، تهران، ۱۳۱۷، ص. ۱۵۵

Bax: M.Mahmud. Əlaqələr tarixi, VI cild, səh. 1787.

İ. Teymuri. İmtiyazlar tarixi, səh. 62

Xan Məlik. Göstörilən əsəri. Səh. 143-144, Melkum xan Parisdə təhsil alarkən, hipnoz sahəsində də çalışmış, tamaşaçını valeh edən göz bağlayıcı məharəti öyrənmişdi.

127-M. Məlikzadə. Tarixə inqilab, I cild, səh. 143.

128-Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 100.

129-Bax: M. F. Axundov. Əsərləri, III cild, Bakı, 1962, səh. 202,

130-1908-ci ildə Abdüllah Kavə vasitəsilə yenidən çap edilmiş «Üsule adəmiyyət» əsərinin Melkum xan tərəfindən yazılmış giriş hissəsinə bax, səh. 1; Melkum xanın 30-a yaxın məşhur kitabçası İranda 1907-1912-ci illərdə Haşım Rəbizadə, Abdüllah Kavə, Abbasqulu Adəmiyyət. Türkiyədə İbrahim Cəfərzadə adlı Melkum tərəfdarları tərəfindən yenidən çap və nəşr edilmişdir.

131- Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 146-147

۱۳۲- کلیات پرنس میرزا ملکم خان ناظم الدوله "حرف غریب" باقدا م
هاشم ربیع زاده، تهران، ۱۳۲۵، ص. ۵۰

(Bundan sonra: H. Rəbizadə. Melkumxanın kulliyatı...).

۱۳۳- میرزا ملکم خان، حرف غریب، ص. ۵۴

(Bundan sonra: Mirzə Melkum xan. Hərfe qərib.).

۱۳۴- میرزا ملکم خان، اصول تمدن، ص. ۱۵

(Bundan sonra: Mirzə Melkum xan. Üsule tēməddün).

135-M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı, səh. 206.

136-Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 216.

137-yenə orada, səh. 216.

۱۳۸- میرزا ملکم خان، دستگاہ دیوان، تهران، ۱۳۲۷، ص. ۷۶

(Bundan sonra: Mirzə Melkum xan. Dəsqaee divan.)

139-Mirzə Melkum xan. Dəsqahe divan, səh. 85.

140-Mirzə Melkum xan. Kitabçeye qeybi, səh. 13.

141-Mirzə Melkum xan. Üsule tēməddün, səh. 5.

142-Yenə orada, səh. 19.

۱۴۳- میرزا ملکم خان، اصول ترقی، ص. ۷۱

144- Mirzə Melkum xan Üsule tәмәddün, səh. 22.

145-Yenə orada, səh. 21.

146-Yenə orada.

147-Mirzə Melkum xan. Üsule tәмәddün, səh. 33.

148-Kurur yarım milyon deməkdir, lakin Melkum xanın burada hansı puldan danışdığı (tümən, lirə və ya manat) mə'lum deyildir.

149-Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 152.

150- Mirzə Melkum xan Hərfe qərib, səh. 47-48.

151-Mirzə Melkum xan. Üsule tәмәddün, səh. 29

152- Yenə orada.

153- Yenə orada.

۱۵۴- میرزا ملکم خان، پلتيکهای دولتي، تهران، ۱۳۲۵ قمری، ص. ۱۳۹،
۱۴۰

(Bundan sonra: Mirzə Melkumxan. Politixhaye dövləti.)

155-Yenə orada, səh. 141.

156-Yenə orada, səh. 143

157-Fridun Adəmiyyət - Fekre azadi, səh. 178.

۱۵۸- میرزا یحیی دولت آبادی، تاریخ معاصر یا حیات یحیی، جلد اول،
تهران ۱۳۳۲، ص. ۵۷

(Bundan sonra: Dövlətabadi. Tarixə moaser.)

۱۵۹- میرزا یوسف خان، یک کلمه، تهران، ۱۲۷۸ هجری قمری، ص. ۲

160--Fridun Adəmiyyət , Fekre azadi, səh. 183.

161- Yenə orada, səh. 186.

۱۶۲- میرزا یوسف خان، یک کلمه، تهران، ۱۲۷۸

163- Nazimulislam. Göstərilən əsəri, səh. 177.

164-yenə orada, səh. 186.

۱۶۵- میرزا ملکم خان، اصول آدمیت، ص. ۲۳۳

(Bundan sonra: Mirzə Melkum xan. Üsule Adəmiyyət).

166-Mirzə Melkum xan. Üsule adəmiyyət, səh. 234–240.

167-Yenə orada, səh. 234–252.

۱۶۸- میرزا ملکم خان، اصول انسانیت، ناشر ابراهیم جعفرزاده،
اسلامبول، ۱۳۲۷، ص. ۱

(Bundan sonra: Mirzə Melkum xan. Üsule Adəmiyyət. İstambul nəşri).

۱۶۹- میرزا ملکم خان، اصول آدمیت، ناشر عبدالله کاوه، تهران، ۱۳۲۶
هجری قمری، ص. ۴

(Bundan sonra: Mirzə Melkum xan. Üsule adəmiyyətin Kəvə tərəfindən nəşri.)

170- Mirzə Melkum xan Üsule adəmiyyət, səh. 4, 14.

171-Yenə orada, səh. 15, 16.

172-Yenə orada, səh. 14.

173-Yenə orada, səh. 241–242.

174- Mirzə Melkum xan Üsule adəmiyyət, səh. 242.

175-Yenə orada, səh. 242.

۱۷۶- میرزا ملکم خان، اصول آدمیت، باقداش هاشم ربیع زاده، ص. ۴۳

177-Yenə orada, səh. 243.

178- Yenə orada, səh. 245–246.

179-Yenə orada, səh. 248.

180-Yenə orada.

181-Yenə orada, səh. 250–251.

182-Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 147.

183 - A. Müstofi. Qaçar dövrünün tarixi, səh. 204.

184- İ. Teymuri. İmtiyazlar tarixi, səh. 6.

185-Dövlətabadi Tarixə moaser, I ld, səh 48.

189- Dövlətabadi Tarixə moaser, I cild, səh, 46.

186- İmamcümənin gizli siyasi cəmiyyətdə iştirak etməsi ancaq Mirza Yəhyanın əsərlərində qeyd edilmişdir. Başqa materialda bu məlumata təsadüf edilmir.

187-Əminüddövlə bu zaman dövlət katibi və poçt naziri, Yəhya xan Müşirüddövlə isə xarici işlər naziri idi.

188- Fridun Adəmiyyət. Fikre Azadi, səh. 202, 204.

189- Dövlətabadi. Tarixe Moaser, I cild, səh. 46.

۱۹۰- میرزا ملکم خان، مفتاح، نشر عبداله کاوه، تهران، ۱۳۲۵ قمری،
ص. ۲۶

(Bundan sonra: M i r z ə M e l k u m x a n. Müftah).

191- Yenə orada, səh. 40.

192-Yenə orada, səh. 42.

193-Yenə oradla.

194-Bax: Mirzə Melkum xan. Müftah. səh. 46.

195-Yenə orada, səh. 52.

۱۹۶- میرزا ملکم خان، حجت، نشر عبداله کاوه، تهران، ۱۳۲۵ قمری، ص.
۶۲

(Bundam sonra: M i r z ə M e l k u m x a n. Höccət)

197- Yenə orada. səh. 62.

۱۹۸- میرزا ملکم خان، توفیق امانت، جزوه اول، تهران، ۱۳۲۵ قمری، ص.
۲۱۳

(Bundan sonra: M i r z ə M e l k u m x a n Tovfiqe əmanət).

199- M i r z ə M e l k u m x a n Tovfiqe əmanət, I kitabça, səh. 214-215.

200-Bax: Yenə orada, II kitabça, səh. 224.

201-Yenə orada, səh. 225-229.

202-Yenə orada, səh. 227

۲۰۳- ابراهیم تیموری، قرارداد ۱۸۹۰ رژی، تحریم تنباکو، تهران ۱۳۲۸،
ص. ۲۷

(Bundan sonra: İ. Teymuri, 1890-cı il müqaviləsi..).

204-yenə orada. səh. 27.

205-Şeyx Rza Zəncani. Tənbəkinin həram edilməsi, Tehran, hicri 1333, səh. 34.

206-«Mülkaranın tərcümeyi-haalı», səh. 114.

207- İ. Teymuri. 1890-cı il müqaviləsi. səh. 43.

208-Yenə orada.

209-Şeyx Rza Zəncani. Tənbəkinin həram edilməsi, səh. 25.

210- «Mülkaranın tərcümeyi-halı», səh. 114.

۲۱۱- دکتور فوریه، سه سال در دربار ایران، ترجمه عباس اقبال، تهران،
۱۳۲۶، ص. ۲۲۰

212- İ. T e y m u r i. 1890-cı il müqaviləsi, səh. 47.

213-1891-92-ci illərdə İranda baş vermiş «Tənbəki üsyanı» haqqında geniş mə'lumat almaq üçün Şeyx Rza Zəncaninin «Təhrime Tənbaku», Nazimülislamın «Tarixə bidariye İraniyan», İbrahim Teymurinin «Qərardade 1890-reji» adlı əsərlərinə və L. V. Stroyevanın «Borba İranskovo naroda protiv anqliiskoi tabaçnoi monopolii v İrane v 1891-1892 qq..» məqaləsinə bax.

214- İ. Teymuri İmtiyazlar tarixi, səh. 214.

215- Yenə orada, səh. 215.

216- Fridun Adəmiyyət. Fəkre azadi, səp. 216.

217-«Qanun» qəzeti, London,

218-Yenə orada, № 7.

219-Yenə orada, № 13.

220- Yenə orada, № 1.

221-«Qanun» qəzeti, № 4.

222-Yenə orada, № 7, 10, 11.

223- Yenə orada, № 7.

224-Yenə orada, № 8 və 13.

225-Zend orada, № 7.

226-Yenə orada, № 11.

227-Yenə orada, № 7-8, 11,

228-Bax: «Qanun» qzzeti, № 6, 7, 9.

229-Yenə orada, № 9.

۲۳۰- محمد صدر هاشمی، تاریخ جراید ب مجلات ایران لد ۴، اصفهان، ۱۳۳۲، ص. ۹۶

(Bundan sonra: M. Sədr Haşimi. İranın mətbuat tarixi.)

231-Dövlətabadi. Tarixə moaser, I cild, səh. 123.

232-M. Sədr Haşimi. İranın mətbuat tarixi, səh. 96.

233-«Mülkəranın tərcümeyi-halı», səh. 111.

234-Dövlətabadi Tarixə moaser, cild I, səh. 128.

235-M Məlikzadə. Tarixə inqilab, I cild, səI. 138.

236-Fridün Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 197.

237- Nazimülislam. Göstərilən əsəri, səh. 185.

238-Dövlətabadi. Tarixə moaser, I cild, səh. 128.

239-Fridun Adəmiyyət t. Fekre azadi, səh. 206.

240-Yenə orada, səh. 207.

241-Yenə orada.

242- 6 il London səfirlirliyində Melkumxanla birlikdə işləmiş Məhəmmədəli Fəridülmülk Mirzə Melkumxanın yaxın məsləkdaşlarından biridir. «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin lövhləri və kitabçaları onun xətti ilə yazılıb yayılırdı.

243-Görkəmli ədib və şair Mirzə Hüseyn Fruği Hökumət qəzetlərinin redaktoru idi.

244-Bax: Fridun Adəmiyyət Fekre azadi, səh. 205.

245- V. I. Lenin. Əsərləri, 31-ci cild, Bakı, Azərnəşr, 1952, səh. 141.

۲۴۶- روزنامه کاوه، شماره ۳، برلین، ۲۱ مارس ۱۹۲۱، ص. ۷

(«Kave» jurnalı, no. 3, Berlin, 21 mart 1921-ci il, səh. 7.)

247- Bax: L. R. Qordon - Polonskaya. Musulmanskie teçeniya

v obshestvennoi mısli İndiyi i Pakistana, Moskva, 1963, səh. 153--160.

248- Valentin Chirol. The Eguptianp Problem, London, 1921, p. 112.

249- Iz Teqeranskoqo dnevniko polkovnika V. A. K.osoqovskoqo M. 1960, səh. 4..

250-Yenə orada, səh. 8.

251-Nazimülislam. Göstərilən əsəri, səh. 63.

252- E. Braun. İran inqilabı, səh. 16.

253- Kəsrevi. Tarixə məşrutə, IV çapı, səh. 40;

254- M. S. Ivanov. İranskaya revolyutsia 1905–1911 qq., səh. 55.

۲۵۵- غلام جیلانی اعظمی، سید جمال الدین افغانی، کابل، ۱۳۱۷، ص. ۵.

256- Vilfrid Blənt Seyidin Buxarada təhsil aldığıını iddia edir.

257- «Kava» jurnalı, № 3, Berlin, 21 mart 1921-ci il, səh. 8.

۲۵۸- مرتضی مدرسې چهار دهی، زندگانی سید جمال الدین، تهران، ۱۳۲۴،
ص. ۶۶

259- «Kavə» jurnalı, № 3, Berlin, 21 mart 1921-ci il, səh. 8.

260- Yenə orada, səh. 7

261- «Kavə» jurnalı, № 3, Berlin, 21 mart 1921-ci il, səh. 7.

۲۶۲- مرتضی مدرسې چهار دهی، زندگانی و فلسفه اجتماعی سید جمال
الدین افغانی، تهران، ۱۳۲۴، ص. ۷.

263- Ə. Pəjuhun qeydləri, səh. 458–459.

۲۶۴- غلام جیلانی اعظمی، سید جمال الدین افغانی، کابل، ۱۳۱۷، ص. ۳۳

265- E. Braun. İran inqilabı, səh. 6.

۲۶۶- غلام جیلانی اعظمی، سید جمال الدین افغانی، کابل، ۱۳۱۷، ص. ۳۳

267- «Kavə» jurnalı, № 3, Berlin, 21 mart 1921-ci il, səh. 7.

268-Şeyx Məhəmməd Əbdöh Seyid Cəmaləddinin şagirdi və dostlarından biridir. O, XIX əsrin axırlarında islam dini islahatçılarının görkəmli nümayəndəsidir.

269-«Kavə» jurnalı, no. 3, Berlin, 21 mart 1921-ci il, səh. 8.

270-Xan Məlik Göstərilən əsəri, səh. 191.

- 271-M. Mahmud. Əlaqələr tarixi, V cild, səh. 1209.
- 272- «Mülkaranın tərcümeyi-halı», səh. 112.
- 273-«Kavə» jurnalı, № 3, Berlin, 21 mart 1921-ci il, səh. 8.
- 274-1896-cı il may ayında Nəsrəddin şahı öldürən Mirzə Rza Kermani nəzərdə tutulur.
- 275-Nazimülislam. Göstərilən əsəri, səh. 63.
- 276-.Bax: «Mülkaranın tərcümeyi-halı», səh. 113.
- 277-«Adəmiyyət cəmiyyəti»nin üzvləri nəzərdə tutulur.
- 278-«Mülkaranın tərcümeyi-halı», səI. 113.
- 279-Bax: İ. Teymuri 1890-cı il müqaviləsi, səh. 52.
- 280-Yenə orada, səh. 61.
- 281-E. Braun İran inqilabı, səh. 13, 45.
- 282-Xan Məlik. Göstərilən əsəri, səh. 193.
- 283- «Qanun» qəzeti, 20 may 1891, № 4,
- 284-Yenə orada.
- 285- Dövlətabadi. Tarixə moaser, I cild, səh. 126.
- 286-Dövlətabadi. Tarixə moaser, I cild, səh. 127.
- 287-Nazimülislam Göstərilən əsəri, II çapı, səh. 75.
- 288-289- Dövlətabadi.Tarixə moaser, I cild, səI. 99.
- ۲۹۰- میرزا لطف الہ اسد آبادی، شرح حال و آثار سید جمال الدین اسد آبادی، برلین، ۱۳۰۴، ص. ۵۵.
- 291-X a n M ə l i k. Göstərilən əsəri, səh. 207.
- 292- Dövlətabadi Tarixə moaser, I «cild, səh. 124.
- 293- Dövlətabadi Tarixə moaser, I cild, səh. 124.
- 294- Yenə orada
- 295- Xan Məlik. Göstərilən əsəri, səh. 208.
- 296- Yenə orada.
- 297- Yenə orada, səh. 213–224.

298- Seyid Cəmaləddinlə Sultan Əbdülhəmid arasında baş vermiş müxalifət haqqında İran müəlliflərindən Lütfulla Əsədabadinin verdiyi mə'lumat belədir: Əbdülhəmidlə Seyid Cəmaləddin arasında dəfələrlə aparılmış xüsusi müzakirələrdə birləşəcək müsəlman ölkələri siyasi birliyinə ali hakimiyyət orqanı İstambulda yaradılacaq ali konqres olmalıdır. Konqres iki məclisdən təşkil ediləcək və oraya hər hansı bir ölkədən iki nümayəndə seçilib, göndəriləcəkdir. Nümayəndənin biri öz ölkəsinin hökuməti tərəfindən, digəri böyük ruhanilərdən olmaq şərti ilə millət tərəfindən seçilməli və konqresə göndərilməli idi. Müsəlman ölkələrinə aid bütün mühümməsələlər bu konqresdə həll edilməli, konqresin çıxardığı qərarların, verdiyi əmrlərin icrası bütün müsəlman ölkələri üçün vacib sayılırdı. Sonralar mə'lum oldu ki, Sultan Əbdülhəmid konqresin hər iki məclisinin rəisi, yə'ni ali hakimiyyət orqanının vahid başçısı olmaq istəyirmiş, Cəmaləddinlə Əbdülhəmid arasında baş vermiş ixtilafın səbəbi məhz bu məsələ olmuşdur.

لطف اله اسد آبادی، شرح حال و آثار سید جمال الدین اسد آبادی،
برلین، ۱۳۰۴، ص. ۹۰

299-Nazimülisl a m. Göstərilən əsəri, II çapı, səh, 7.

300-Dövlətabadi. Tarixə moaser, I cild, səh. 128.

301- Yenə orada, səh. 130.

302-Braun. İran inqilabı, səh. 83.

303- O zaman üç tımən 6 manat məbləğində idi.

304-Dövlətabadi. Tarixə moaser, I cild, səh. 170.

۳۰۵- مجله ارمغان، شماره ۴، سال ۱۵، تهران، ۱۳۱۳، ص. ۴۷۱

306-M. Məlikzadə. Tarixə inqilab, I cild, səh. 214.

307- İ. Teymuri. İmtiyazlar tarixi, səh. 65.

308- İz Teqeranskoqo dnevnika polkovnika V. A. Kosoqovskoqo, səh. 47.

309-E. Braun. İran inqilabı, səh. 94.

310- İz Teqeranskoqo dnevnika polkovnika V. A. Kosoqovskoqo, səh. 38.

311- Nazimülislam. Göstərilən əsəri, II çapı, səh. 87.

312-Dövlətabadi. Tarixə moaser, səh. 139

313- Yenə orada, səh. 141.

۳۱۴- علی اکبر ارداقی، "دربار شاهی" تهران، ۱۳۲۱، ص. ۱۶۴ - ۱۷۹

315-V. A. Kasaqovskinin əsərində babi deyildikdə, XIX əsrin axırlarında Qaçar monarxiyasından narazı olanlar nəzərdə tutulmuşdur. (Petrov).

316-İz Teqeranskoqo dnevnikə polkovnikə V. A. Kosoqovskoqo, səh. 59.

316a- Məktubda «Bağır» əvəzində səhvən «Batr» getmişdir. (Red.).

317-İz Teqeranskoqo dnevnikə polkovnikə V. A. Kosoqovskoqo, səh. 59.

318- İ.Teymuri 1890-cı il müqaviləsi, səh. 52-58.

319-Yenə orada, səh. 158.

320-yenə orada, səh. 159.

321- İ. Teymuri. 1890-cı il müqaviləsi, səh. 170.

322- İslam dinində müqəddəs müharibə deməkdir.

323- İ. Teymuri. 1890-cı il müqaviləsi, səh. 164.

324- Yenə orada, səh. 163.

325- Bax: «Qanun» qəzeti, no. 8

326-İ. Teymuri 1890-cı il müqaviləsi, səh. 62.

327- E. Braun İran inqilabı, səh. 45.

328-Nazimulislam Göstərilən əsəri, II çapı, səh. 67.

329-Yenə orada, səh. 82.

330- Kəsrevi. Tarixə məşrutə, IV çapı, səh. 11.

331- Nazimulislam Göstərilən əsəri, II çanı, səh. 68.

كىتابين اچينده كىلر

گيريش ۲

بىرىنچى فصىل

ايراندا ايلك سياسى و گيزلى جمعيتلرين يارانماسى، فنوداليزمه و ايمپرياليزمه قارشى موباريزمنين تشكىلبنده اونلارين فعاليتى (۱۸۹۷-۱۸۵۸ جى ايللر)

۶ فراماسون تشكىلاتلارنى نين فعاليتى
۹ «آدميت جمعيتى» نين يارانماسى و اونون فعاليتى نين بىرىنچى دؤورو
۱۵ «آدميت جمعيتى» فعاليتى نين ايكىنچى دؤورو
۲۱ «آدميت جمعيتى» فعاليتى نين اوچونجو دؤورو
۲۶ «ايتىحاد ايسلام» جمعيتى نين يارانماسى و فعاليتى
۳۵ ايضاحات